

**A MAGYAR FALU
TELEPÜLÉSTÖRTÉNETE**

1974
KÖNYVÉSZ KÁLMÁN

K I N C S E S T Á R

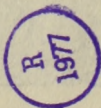
A MAGYAR FALU TELEPÜLÉSTÖRTÉNETE

ÍRTA
EPERJESSY KÁLMÁN

BUDAPEST, 1940
KIADJA A MAGYAR SZEMLE TÁRSASÁG

113270

Kiadó: Wiesmeyer Emil.

Tipográfiai Műintézet, Budapest, V. Báthory-utca 18. Telefon: 127-043.

A MAGYAR FALU TELEPÜLÉSTÖRTÉNETE

I. A FALU TELEPÜLÉSTÖRTÉNETÉNEK KUTATÁSA.

A falu szerves része az ország földjének és népének. A nemzeti élet a települések egységeiből tevődik össze, ezeknek története együtt adja az ország történetét. A falu élete alakító hatással van a nemzeti fejlődésre, csak a falun keresztül juthatunk el a nagyobb összefüggések megismeréséhez. A falu állandóan friss életnedveket áraszt a nemzet testébe. Jelene csak a multtal kapcsolatban érthető meg, amellyel szétválaszthatatlan egységet alkot. A falut a letelepedett nép százados munkája formálta ki, vannak rajta egyéni és általános vonások. Nincsen két egyforma falu, mindegyiknek sajátos egyéni arca van és mindegyik bizonyos települési egységet képvisel.

Ez a sajátos egyéni vonás külön eljárást ír elő minden falu településtörténetének megvizsgálására. Minthogy nincs átlagfalu, nem lehet a falukutatás módszerét sem bizonyos kérdés és feleletrendszer kereteibe szorítani. Ugyanazok a tényezők a különböző falvak életében más más hatóerővel bírnak, egyes falvak kialakulási mozzanatait teljesen megvilágíthatják, míg másoknál sok kérdést felelet nélkül hagynak. Megjelölhetjük azonban azokat a nézőpontokat, amelyek alapján a falut kialakító tényező-

ket megállapíthatjuk és a falualakulás egyes részleteibe betekinthetünk. Ezek a következők: a keletkezés problémája, az alapítás mozzanata, a település folytonossága és annak megszakadása. A falu helynevei, a helységnév, dűlő- és utcanevek. A belterület, a falukép, a külterület és a falu határának kialakulása; a népmozgalmi viszonyok, a lélekszám csökkenése és emelkedése, a lakosság foglalkozása, a mezőgazdaság, ipar és kereskedelem; a falu jogi helyzete, közigazgatása, földesurával való kapcsolata, lelki élete, népi szokásai és kultúrája. A falu történetének korszakai, külön helyi története és annak az országos történelemmel való összefüggései; a falu sajátos egyénisége, végül a falu kialakulásának írott és tárgyi forrásai. E nézőpontok bármelyikének beható megvizsgálása a falunak nemcsak helyi vonásait állítja eléink, hanem azokat egy nagyobb közösség és a nemzeti fejlődés keretébe is helyezheti.

A településtörténeti kutatás kiindulópontja a falu keletkezésének megállapítása. Ennek eredményei nemcsak az alakulás mozzanatára és körülményeire mutatnak rá, hanem arra is, hogy a falu keletkezése a legtöbbször nem elszigetelt jelenség, hanem összefüggésben van egy nagyobb terület vagy országos mozgalom fejleményeivel. Nehéz a falu születési évét egy bizonyos évszámmal megjelölni, különösen a lassú kialakulás folytán keletkezett középkori faluét. Az első okleveles említés korántsem azonos a község keletkezési idejével. Az oklevelekben a község már mint kész település jelenik meg. Már évtizedekkel korábban is létezett, mint műveletlen birtok, vagy névnélküli jelentéktelen kis település. Az alakulás körülményei arra is rámutatnak, hogy az új település sokszor csak felújulása a hely korábbi megülésének. Számos újkori település elpusztult régi

falu helyén épült fel. Ennek megállapítására számos adatot szolgáltatnak az ásatások eredményei. Kimutatható, hogy a magyar földnek bizonyos helyei mindig telepítésalakító erővel bírtak, a rajtuk létesült települések a háború, vagy elemi csapások folytán csak elsovadtak, vagy szüneteltek, de véglegesen nem szüntek meg soha. Az egymásra települt kultúrretek a falunak nemcsak közép- és újkoráról, hanem honfoglaláskori és præhistorikus korszakairól is beszélnek.

A falu megismeréséhez sokoldalú tájékozódást nyújtanak a helynevek: a bel- és külterület, a terek, utcák, a határ, a rajtalévő épületek, az úthálózat, a vizek, erdők, hegyek és különböző terepalakulatok régi és mai elnevezései. A helynevek nemcsak nyelvészeti és etnológiai emlékeknek tekintendők, hanem fontos településtörténeti kútfőknek is. Felvilágosítanak arról a hosszú fejlődésről, ami a leteleplő ember munkája nyomán a falu belső területén és határán végbement. Helynevek őrzik a falu kialakulásának sok mozzanatát; az erdőirtást, a legelő feltörését, a vízlecsapolásokat, a gazdálkodásban beálló változásokat; az állattenyésztést, a községsszervezetet, a lakosság társadalmi, nemzetiségi, vallási életét stb. A helyes irányban végzett helynévvizsgálat nyújthatja az első tájékozódást a falu településtörténetének megismeréséhez. A helynevek összegyűjtése és megvizsgálása elengedhetetlen feltétele a településtörténeti kutatásnak. Helyes szempontokat nyújtanak erre vonatkozólag Szabó T. Áttila és Weidlein István módszertani tanulmányai és helynévgyűjtései. A helynévgyűjtésnek mindig egy települési egységre (falura vagy városra) kell szorítkoznia és azon belül minél nagyobb teljességre törekednie. A gyűjtést a belterületen kezdjük el és a helység előre elkészített vázlatos

térképébe jegyzendők be az utcák, terek, épületek, az átmenő folyóvizek stb. nevei. A helynevek fonetikusan írandók, amint a lakosság kiejti azokat. A határnevek sorában följegyzendő minden útnak, ösvénynek, hegynek, erdőnek és területrésznek neve a velük kapcsolatos észrevételekkel. Megemlítendő az egyes területeken végzett ásatások, a helyhez fűződő mondák, népszokások és a népnek a helynév származtatására vonatkozó magyarázata. A gyűjtésnél megfelelő kritikát kell alkalmazni és a gyűjtött anyagot minél több oldalról ellenőrizni. A helyszíni gyűjtés után következik az írott forrásokban lévő adatok összegyűjtése. Különösen sok helynévadatot tartalmaznak a telekkönyvek, családi birtokívek, kataszteri térképek, földadásvételi szerződések, erdőrendtartások, végrendeletek, periratok, határjárásleírások stb. A helynevek gyűjtését a faluban kell megkezdeni. A helynevek magyarázata különösebb képzettséget igényel és nem tartozik a helynévgyűjtő munkához. A faluban megkezdett helynévgyűjtés szolgálhatja eredményesen a nagyobb központokból irányított gyűjtőmunkát. A helynévgyűjtésnek az egyes falvak településtörténeti viszonyainak megismerésén túlmenő eredményei is lehetnek. Bennük a helyi jelenségeken kívül általánosabb, egy-egy nagyobb területre és az országos fejlődésre is vonatkozó település-, népiség-, társadalom- és gazdaságtörténeti összefüggések vizsgálhatók. A helynevek hű képet adnak a táj kialakulásáról, annak minden változását feltűntetik. A jelent és multat egyaránt kifejezik; az élethez igazodnak, de a táj multjának is emlékei.

A falukép a község helyrajzi kialakulását, a belterületet és a település formáját jelenti. A mai falukép megértéséhez sok felvilágosítással szolgálnak a község régi alaprajzai. Az alaprajzokban felismer-

hetők az egyes települési mozzanatok. A falumag a község első települési területe. Könnyen felismerhető a zsúfoltan beépített telkekről, dombra, vagy feltöltött helyre épített templomáról, amelyet a középületek és az első települők házai vesznek körül. A régebben megült hely, a zsúfolt falumag körül alakulnak ki az új falurészek tágabb térségekkel és szélesebb utcákkal. A települési folytonossággal bíró, a háborútól és más csapásoktól megkímélt községben nem nehéz a régi és új falurészeket megkülönböztetni, sőt a telepesfalvakban is felismerhető a későbbi rétegeződés. Kifejezésre jut a faluképen az országos és helyi történet sok mozzanata: háború, fejedelmi látogatás, elemi csapások, tűzvész, árvíz, járványok stb. Élesen elkülönül benne a jelen és a múlt, a helyi és az idegen vonások; különösen tapasztalhatók ezek a nagy településeknél. Felvilágosítással szolgálnak a falukép alakulásához az épületek is: a templomok, kastély, kaszárnya, község-háza, a szobrok, emlékművek, köztük a kolera-emlékmű, a serház, a sóház, a malom, lakóházak, sőt a temető is.

A külterület vizsgálata során a határ kialakulásának körülményeit kell megállapítani. A határtörténet a falu életének fontos fejezete. Nemzedékek hosszú sora kezemunkájának eredménye a falu határának kialakítása. E munka erős harcot jelentett a természeti erőkkel: az erdővel, a folyóval, a homokkal, az időjárással stb. Az erdővel állandó harcban áll a falu határának megtartásáért és növeléséért. Tőle hódította el településhelyét, szántóját, legelőjét. Nemcsak a terjeszkedés akadálya volt, hanem megélhetési forrás is fája, szene, makktermése és legelője révén. A folyó meghatározta a vízterületén fekvő községek életét. A falu valóságos életere volt, a lakosság jóléte és pusztulása függött vízjárásától, kiöntéseitől, me-

derváltozásaitól. Az árvíz elleni védekezés szorosabb kapcsolatot teremtett az egyes vízterületek községei között, ami a település módjában és egyes intézményekben is kifejezésre jutott. A százados munka során a falu népe összeforrott a határával, a legnagyobb válságok is annak csak ideiglenes elhagyására kényszerítették. A határ kiterjedése összefüggésben áll a lélekszám változásával. A lakosság számának emelkedése esetén új területeket kellett művelés alá törni, hanyatló korokban pedig a természet nagy darabokat nyelt el a kultúrtájból. A határ története megismertet a falu külterületén végbement változásokkal, a művelési formákkal, a birtokrészek eloszlásával stb. A határ szerves kiegészítő része volt a belterületnek, a faluban levő belső telkeknek. A belső telekhez a határban kertek, ólak, legelő, szántóföld, erdő és vízhasználat tartozott. A külterület sokszor a falu nyári szállása volt, ott volt a gazda szérüskertje, takarmánya és állatállománya. A határ állandósulása a falu rögződésével egy időben történt; új falvak keletkezése a határ szűkülését vonta maga után. Közigazgatási és birtokhatár sokáig nem esett egybe; a telek felaprózódásának nehézségein csak kis mérvben segített a tagosítás. A határ történetének sok fontos mozzanatát őrzik a dűlőnevek.

A határ viszonyaitól, nagyságától, talajának minőségétől, növény- és állatvilágától függ a lakosság foglalkozása és életszínvonala. A kedvező fekvés, a talaj termékenysége lehetővé teszi a belterjes gazdálkodást. Nemesérc, só előfordulása más irányba tereli a község fejlődését. A határ minősége nagy jövedelmet biztosíthat bizonyos gabona, zöldség vagy gyümölcsfajta kitermelése által. A szántóföld hiánya a legelő- és erdőgazdálkodásnak kedvez; gyékény, nád, tőzeg előfordulása pedig a házi-

iparok alakulását segíti elő. A lakosság életmódja, a társadalmi viszonyokba, a falu rétegződésébe is bepillantást enged és felvilágosítással szolgál a község kultúrájának megismeréséhez.

A falu vérkeringését állítja elénk népmozgalmi viszonyainak és a lakosság népi összetételének tanulmányozása. Egy helyes demografiai rajz a község egész lelkeségének keresztmetszetét adja. A népi kialakulás vizsgálatánál a mai állapotból kell kiindulni és visszafelé haladva lépésről-lépésre megállapítani a falu benépesülésének, a lélekszám emelkedésének és csökkenésének körülményeit. E vizsgálat nem történhetik elszigetelten, csupán a falu viszonyainak szűk keretei között. Megkeresendők a népi összetétel helyi okainak az országos népmozgalommal és a nemzetiségi kép alakulásával való összefüggései. A lélekszám növekedését az első települők természetes szaporodásán kívül az ország más vidékeiről és a külföldről beköltözöttek is okozzák. Emelkedhet a lélekszám a település katonai, jogi és gazdasági helyzetének változása révén. Az egyházi, közigazgatási és gazdasági központnak is falufejlesztő hatása van. Gyakran a lélekszám emelkedése valamely országos népmozgalmi hullámmal, idegen telepítéssel vagy menekültek befogadásával van kapcsolatban. A lélekszám csökkenésének országos okai között a háború, ellenséges betörés, kivándorlás, gazdasági válság, járvány, szerepelhet; a helyi okok között pedig elemi csapások, tűzvész, árvíz stb. A népesezés megismeréséhez kívánatos a falu orvostörténeti és egészségügyi viszonyainak tanulmányozása. Ehhez sok értékes adalékkal szolgálnak pl. a régi anyakönyveknek a halál okát részletesen megokoló bejegyzései. Az ugrásszerű emelkedésnek és csökkenésnek mindig rendkívüli okai vannak. A falu lakosságában régi és új, bennszülött és jövevényréteg

különböztethető meg, amely állandóan változik, csökken és növekedik, keveredik bizonyos körzetnek a lakosságával, amint azt a családnevek pontosan mutatják. Tanulságos eredményekre vezethet a falu kivándorlási és felszívódási körzetének megállapítása. Kik voltak a falualapítók, melyik a lakosság alaprétege és milyen új elemekkel bővült a lakosság. Hova jár a falu népe munkára, katonáskodni, törvénybe, vásárra. El tudja-e tartani a határ a lakosságot és milyen mértékben olvad be a szomszéd közösségekbe és a városba.

Lényeges része a falu településtörténetének a jogi helyzet és közigazgatási forma kialakulása, ami kapcsolatban állott a politikai, gazdasági, társadalmi fejlődéssel és a falu nemzetiségi képével. A település csíráit alkotó szórványoknak nem is volt közigazgatása, az állam és a földesúri hatóság számára elérhetetlenek voltak. A falu életjelenségei egy nagyobb települési egység keretében szemlélhetők, a vezetésére kialakult forma a község szükségleteihez igazodott. Az igazgatás kezdetben valamely katonai vagy gazdasági központból történt és annak első formáját a birtokos érdekei és akarata szabták meg. A fejlődés későbbi folyamán jelentkezett a központi irányítással szemben bizonyos helyi önkormányzatra való törekvés. A falu vezetésében különböző politikai, gazdasági, nemzetiségi és társadalmi erők érvényesültek. A közigazgatás hozzá idomult a község rangjához, jellegéhez, a lakosság foglalkozásához és a település különleges szükségleteihez. Más a települt és a telepített, a magyar és az idegen, a jobbágy és a nemes, a szegény és a gazdag falunak, a katonai és a gazdasági településnek az igazgatása. A törvény által megszabott keretek között mindenütt mutatkoznak bizonyos különleges helyi szükségleteket szolgáló tisztségek. Pl. töltésbíró, borbíró, stb.

Igen tanulságos és belevilágít a falu életébe a tiszt-ségek betöltésénél gyakorolt eljárásoknak tanulmányozása és a hivatalokat betöltő személyek egyéniségének és működésének megismerése. A falu vezetésének megismeréséhez sok értékes adalékot nyújt a társadalom- és gazdaságtörténet, hiszen a rendi korszakban falvaink túlnyomó része a földesúri birtok és gazdálkodás keretei között élte életét. A jobbágy-falu igazgatásában fontos szerepe volt a földesúr tisztjeinek. A falu bírójának, jegyzőjének és esküdtjeinek kiválasztásában érvényesült a földesúr akaratára. A falu életének ez a fejezete mutathat rá, hogy miért nem alakult ki nálunk igazi községi önkormányzat. A falu közigazgatástörténetéről megfelelő részletfeldolgozások hiányában ma még kellő áttekintésünk nincs. Falutörténeti irodalmunknak ez a része a leghézagosabb, nem kis mértékben azért, mert az ilyen irányú vizsgálathoz szükséges iratanyag csak kevés helyen és kismértékben maradt fenn.

Különös figyelemmel kell eljárni a falu tulajdonképeni történetének tekintett eseménytörténet korszakainak megállapításánál. Nem szabad szem elől téveszteni, hogy a helytörténetnek, tehát a falu történetének is más korszakbeosztása és korhatároló mozzanatai vannak, mint a nemzeti (országos) történetnek. A falu történetének az országos történettel azonosított korszakbeosztása sok szerkezetbeli nehézséget okozott helytörténeti irodalmunkban. Nem egy esetben az erőszakolt korszakbeosztás a falu tulajdonképeni történetét, legsajátosabb kérdéseit háttérbe szorította más eseményekkel szemben. Sokszor országos történeti események a falu életét egyáltalában nem érintik, viszont jelentéktelennek látszó események, mint epizódikus hadmozdulat, átvonulás, tűz, árvíz, járvány, építkezés, intézmények

alakulása vagy megszűnése, korszakos jelentőségű lehet a falu történetében. A falutörténet korszakainak megállapításánál és történetének előadásánál meg kell állapítani a helyi történetnek az országgal való összefüggéseit. Ha nincs különös ok rá, nem szabad a falu Árpád-, Anjou-, Hunyadi-, vagy Rákóczi-koráról beszélni, még kevésbbé századokra való felosztást alkalmazni, hanem a való helyzetnek megfelelően kell rámutatni azokra a jelenségekre, amelyek a falu életében egy emelkedő, vagy süllyedő szakasznak a kiindulópontjai voltak.

Hozzá tartozik a falu megismeréséhez a szellemi kép és a község kultúrája. Meg kell állapítani, hogy milyen tényezők hatottak közre a lakosság lelki tulajdonságainak, erényeinek, hibáinak, nemzethűségének, vallási életének, népi szokásainak és hagyományainak kialakításában. Milyen elemekből áll és milyen forrásokból táplálkozik a népi kultúra. Milyen intézmények, egyesületek, szervezetek alakultak ki a faluban. Mik a jellegzetes népszokások: búcsú, vásárok, néphit, babonák, ünnepek, rigmusok. Meny nyit áldoz a község egyházára, iskolájára és milyen gazdasági alapjai vannak. Milyen a falu erkölcsi és kulturális színvonala és milyen kapcsolatban állnak kulturális intézményei a vidékkel és a fővárossal. Melyek a falu multjának írásos és tárgyi emlékei, történt-e valami azoknak összegyűjtésére és kiadására. Mindez kapcsolatban áll a családi és társas élettel és az egészségügyi viszonyokkal is.

Ezek azok a legfőbb nézőpontok, amelyeken keresztül a falu életébe láthatunk és kialakulásának egyes mozzanatait nyomonkísérhetjük. Természetesen a helyi adottságokhoz képest más tényezők is közreműködhetnek a falu történetének alakításában. E különböző tényezők együtt teszik a falu egyéni arculatát, amely nemzedékek hosszú során át alakult

ki és rajta van a falu egész képén: a házakon, a templomon, a temetőn, a határon, az emberek vonásain és beszédében. Ezt kell meglátnia annak, aki a falut megismerni, megértetni és településtörténetét feldolgozni akarja. A településtörténeti vizsgálat számára a különböző erők különböző érvényesülése miatt nem lehet minden falura ráillő módszert alkalmazni, legfeljebb csak a kereteket megjelölni. A falualakító tényezők nem egyszerre és nem egyformán hatnak és falvanként különböző módon érvényesülnek. Mindig szem előtt kell tartani, hogy nincs két egyforma falu, a településeknek sajátos egyéni arcuk van, magán a falun belül is felismerhetők a hosszú fejlődésből származó elkülönítő vonások és törekvések.

A falu településtörténetének forrása maga a falu, annak határa, nyelve, írásos és tárgyi emlékei. A falu multját tükrözik vissza: településformája, temploma, házai, temetője, a helynevek, a nép száján élő rigmusok, a népszokások és lakóinak nyelvjárása. Idetartoznak a közös mult emlékei, a nemzedékről-nemzedékre szálló nagy kérdések, amelyek a falu életében fontos változásokat, békét vagy nyugalmat, jólétet, vagy szenvedést jelentettek. A tárgyi emlékek feltalálhatók a belterületen, a határban, a templomban, a nemesi kúriákon, a községházán, az iskolában, esetleg a legközelebbi múzeumban. Előnyösen szolgálhatnák a falu megismerését és fokozhatnák a történeti érdeklődést a kultúrházban elhelyezhető falumúzeumok. A falumúzeumban összegyűjthető és megőrizhető lenne mindaz, ami a falu multjával kapcsolatos.

Az írásos emlékek a községházán, a plébánián, az uradalmi központban, a vármegyén, esetleg más hivatalok és intézmények irattáraiban vannak. A falutörténet írott forrásai: az oklevelek, szerződések,

számadások, adólajstromok, tanácsülési jegyzőkönyvek, urbáriumok, az adónak és robotnak a földesúr által való szabályozásai, a falutörvények, periratok, összeírások, anyakönyvi feljegyzések, legelő- és erdőrendtartások; a telekkönyv, a katonai, kataszteri felmérések; a tagosítás iratai, térképek és tervrajzok és a plébánia által vezetett községtörténet, a historia domus. Nyomon kísérhető a falu története a szomszédos városok és községek, az egyházmegyék, hiteles helyek, az egykori kerületek és székek, az országos hivatalok (helytartótanács, kamara) és mindazon intézmények levéltárában, amelyeknek az illető falu politikai, pénzügyi, vagy közigazgatási hatáskörébe tartozott. Bő forrásai a falu településtörténetének az egyházlátogatások iratai, az egész országra és országrészekre vonatkozó összeírások, tizedlajstromok, kincstári defterek és rendeletek is. Sok falunak egész vagy résztörténetét felölelő, jobbra kéziratban lévő krónikája is van. Az írott források ismerete nem nyújtana teljes képet a nyomtatásban megjelent oklevéltárak és gyűjteményes munkák vonatkozó adatainak felhasználása nélkül. A kisszámú részletfeldolgozás mellett számos oly gyűjteményes munkára hivatkozhatunk, amelyek minden falura vonatkozólag tájékozódást nyújthatnak. E művek sorában első helyen Csánki Dezső Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában című nagyszabású munkáját említjük meg, amely vármegyénként minden középkori település okleveles előfordulásáról tájékoztat; továbbá Ortway Tivadar, Pesty Frigyes, Rupp Jakab, Vályi András, Schwartner Márton, Fényes Elek, Acsády Ignác, Lipszki János településtörténeti, földrajzi, térképészeti és statisztikai műveit.

A falu írott forrásai között a településtörténeti kutatás számára az egykorú látképek, tervrajzok és

térképek érdemelnek különös figyelmet. A jobbára nagyméretű térképek felvilágosítást nyújtanak a falu településének sok olyan részletéről, amit más kútfők kifejezni nem tudnak. Már a XVI. századtól kezdve készültek a katonai jelentőségű, hadszíntéren fekvő, vagy béketárgyalások és pereskedések tárgyát képező községekről nagyméretű térképekfelvételek. Az egész ország összes településeit felölelő 1451 lapból álló térképfelvétel is elkészült Mária Terézia és II. József idejében. E nagyszabású, Bécsben őrzött és másolatban Budapesten és Szegeden is meglévő térképmű kimeríthetetlen kincsesbányája a településtörténeti és földrajzi kutatásoknak. Számos községnek itt található meg az első helyszínrajza. A falutérképek kimerítő tájékozást nyújtanak a település alakjáról, a házak, telkek, utcák fekvéséről, a térszíni formákról, a dűlőnevekről és az összes tereptárgyakról. Pontos megismertetik a talajviszonyokat, az erdőtakaró, futóhomok és szik kiterjedését. A hozzáfűződő országleírások pedig tájékoztatnak az épületek minőségéről, a folyók sebességéről és mélységéről, az utak használhatóságáról és a határ állapotáról. A térképek a jelen pontos rajza mellett évtizedekre visszamenőleg a multat is feltűntetik: elpusztult községek helyét, régi erődműveket, az egykori folyómedret, úthálózatot, régi sáncokat, templom- és várromokat. Az országos katonai és kataszteri felmérések és a falura vonatkozó összes térképek anyagának beható tanulmányozása, helyszínrajzi vizsgálata igen sok településtörténeti kérdésben nyomravezeti a kutatót. A falutérképek összegyűjtése és adatainak értékesítése sok új eredménnyel gazdagíthatja a falu megismerését.

A fentvázolt keretekben írhatjuk körül a falu településtörténetének lényegét, tárgykörét és feladatait. E nézőpontok bármelyikén át behatolhatunk a

történeti magyar falu életébe, megláthatjuk annak szervezetét és történetalakító tényezőit. A következőkben az általános fejlődés megrajzolása után e nézőpontokon keresztül kíséreljük meg a magyar falu fejlődéstörténetének megvizsgálását. Előadásunkban a falut mint kistelepülést vesszük tárgyalás alá, a várost csak oly mértékben kísérjük figyelemmel, amíg a kistelepülés határai között mozog.

II. A FALU AZ ORSZÁG TELEPÜLÉS- TÖRTÉNETÉBEN.

A magyar falu települési rendje hű tükre annak a folyamatnak, ami a táj kialakulásában a történelem folyamán végbement. Írásos emlékek és múzeumi tárgyak hosszú sora mutatja, hogy a magyar föld különböző népek és kultúrák szállásadója volt. E kultúrák hordozói korán felismerték és kiválasztották azokat a helyeket, amelyek a letelepülésre alkalmasak. Præhistorikus, római és népvándorláskori lelőhelyeink nemcsak az egykori települési rend körvonalait tüntetik fel, hanem számos mai kis és nagy településnek magvát alkották.

A földrajzi tájtól a kultúrtáj felé vezető úton emelkedő és süllyedő szakaszok vannak. Ezek között a honfoglaláskori Magyarországot hanyatló tájnak tekinthetjük. A honfoglaláskori táj római emlékeiben, szláv és avar földvéraiban, pusztuló germán településeiben csak halvány vonásai szemlélhetők az elmúlt korok kultúrájának. A hanyatló, tájilag és népileg darabokra szakadozott földet újból kultúrtájja a IX. század végén a Kárpátok medencéjében megjelenő magyarság ezeréves itt lakása tette. A honfoglaló magyarság rátelepült az elszórt avar, germán, szlovén és bolgár néptörödékekre és a birtokba vett földet a maga életmódjához formálta. Az orszá-

got félnomád törzsszervezetének megfelelőleg törzsenként szállotta meg. A legértékesebb területet: a síkságot és a hegyvidék felé vezető folyóvölgyeket vette birtokába, az országnak a zólyomi, észak-gömöri és tornai erdőségek, az Erdős-Kárpátok, a Keleti-Kárpátok, az Erdélyi-havasok, az Alduna és a Duna—Tiszaközi homokos pusztaság határolta részét. A törzsek és a nemzetségek elhelyezkedési rendje, amelyet újabb kutatások megközelítő pontossággal megállapítottak, elhatározó befolyással volt a magyar falu településrendszerére. Ez lett az országnak legsűrűbben lakott része és innen indultak ki újabb kirajzások új települések létesítésére. A Megyer-törzs a belőle származó fejedelmi nemzetséggel a Közép-Duna két partján telepedett meg. Fehér megyét, a solti részeket, Csepel-szigetet, a Pilis-, Vértes-, Bakony-hegységektől övezett dunántúli földet, továbbá Veszprém, Tolna és Somogy megyék szomszédos vidékét szállotta meg. A törzs többi nemzetségei a fejedelmi törzset gyűrűként övezve a későbbi Pest, Fehér, Veszprém, Tolna, Somogy és Bodrog megyék területén helyezkedtek el. E megszállásra mutatnak az Árpád ivadékaiknak nevét őrző Solt, Tas, Taksony, Üllő, Jutas, Tétény, Bicske stb. helynevek. A Kisalföldön a későbbi Pozsony, Nyitra, Mosony, Győr, Komárom, Esztergom, Hont megyék területén találjuk a Lél nemzetség szálláshelyeit. Kál és Bulcsú nemzetségei Vas és Zala megyék területén és a Rába-völgyében szállottak meg. Botond nemzetségei az Alduna két partján a későbbi Bács, Valkó, Baranya és Pozsega területén telepedtek le. Ond törzse a Boor vagy Kalán nem őse a Középtisza mentén telepedett le. A gyula méltóságot viselő Ajtony törzs a Maros két partján a későbbi Temes, Torontál, Csanád, Arad, Békés megyék területén szállott meg. A régi fővezér Előd

kende nemzetsége a krasznai Szamos partján elterülő láp védelme mögé húzódott. A magyarokhoz csatlakozott kabarok három nemzetsége a Mátra-alját, Heves és Borsod megyék területét szállotta meg. A székelyek a Küküllő, a Maros és az Olt felső szakaszán laktak. A sík és dombos vidék túlnyomó része az első elhelyezkedésnél megszállás alá került. Nagyobb lakatlan területek csak a Felvidéken és Erdélyben voltak. Gyéribben szállották meg a Nagyalföld északkeleti részén a Tisza és mellékfolyóinak kiöntéseiből alakult mocsaras területet. A megszállási zónán belül lakatlan maradt: a Kis- és Nagykúnság, a Hajdúság, Jászság, az Ecsedi-láp, a Bodroghközi-mocsár és a Sárrét vidéke.

A törzsi szállásbirtokokon tűnnek fel a magyarság első települései: a nyári és téli szállások. A téli és nyári szállás között összefüggés volt. A mozgó nyári szállás télen ugyanazon a helyen rögződött. A szűk helyre összezsúfolódott nemzetségfői szállások körül valóságos sátorfalu keletkezett, amelynek felépítésében és beosztásában felismerhetők a későbbi falu körvonalai. A mozgó sátorfalu hosszú fejlődésen ment át, míg eljutott a rögződött falu formájához.

A honfoglalás után a megtelepült magyarság lélekszáma gyorsan emelkedik, néhány évtized alatt elérte eredeti számának háromszorosát. A nemzetségi szállástelepek körül a Nyitra, Vág, Tisza és Maros mentén és a Balatonnál az alapító nemzetség nevét viselő szolgatelepek keletkeznek. A település rendjében kezdettől fogva erősen érvényesülnek a védelmi szempontok. A folyók kijáratai, az átkelőhelyek és a gyepűkapuk erősebb megszállás alá kerültek. Körülöttük őrszállások, gyepűfalvak, kapuközségek épülnek, amelyek nevükben is kifejezik keletkezésüket és rendeltetésüket.

A kalandozások megszűnésével beálló mélyreható változások: a földközösség megszűnése és a törzsszervezet bomlása siettetik állandó falutelepülések keletkezését. A honfoglalástól a tatárjárásig egy fölfelé haladó folyamat észlelhető a falu településtörténetében. E folyamat színhelyei a királyi váruradalom, a nemzetségi birtokok, továbbá a gyepűelvéből és a törzsválasztó gyepük területéből alakuló egyházi és világi uradalmak. A Nagyalföldön, Tiszántúlon, a Cserhát, Mátra és Bükk déli lejtőjén alakult első szállások körül a meggyarapodott lakosság új településeket létesít, É. és É.-K. felé pedig megsokszorozódik és kiterjed a lakott területek száma.

A királyi várbirtok földjén a katona, polgár és várjobbágy lakosság kezdi felépíteni állandó telepeit. E falualakulásban a várföldön végbemenő sokrétű társadalmi fejlődés jut kifejezésre. Felépülnek a váruradalom lakosságának faluvá tömörült szállásai és azok közt úthálózat létesül. A királytól magántulajdonba kapott földekből szállások, apró falvak keletkeznek, amelyek rendszeren az első tulajdonos vagy községalapító nevét viselik. A föld állandó művelése helyhez köti a falut. A törvény is előírja, hogy a falunak nem szabad messzire távoznia templomától. A királyi váruradalom földjén és a nemzetségi birtokokon feltűnedeznek az ispán-alapította falutól kezdve az udvarnok, vendég (hospes) és szolgafalvakig a különböző foglalkozású katona, földműves, iparos, vadász, halász lakosság települései. Erre az alakulásra emlékeztetnek az ilyen helynevek: Ispánfalva, Ispánlaka, Udvarnokfalva, Udvarnok, Halászföld, Lovászi, Vadász, Ardó, Daróc, mely utóbbiak lakói a királyi erdőségben erdőőri szolgálatot teljesítettek.

Ugyanekkor a telepítési tényezők sorában meg-

jelennek a kereszténység intézményei: az egyház (templom) és a szerzetesrendek. Minden tíz falu köteles templomot építeni és a megült helynek nem szabad eltávoznia templomától. Bencés, ciszterci és premontrai monostorok nyomulnak fel a folyók völgyében a hegyvidékig. A monostor körül feltörik a földet, mellette felépül a falu, amely nevében is őrzi keletkezését.

A magyarság mellett résztvesznek a táj kialakításában idegen nemzetiségek is. Szükségessé tette ezt a magyarságnak az egész föld benépesítésére nem elegendő lélekszáma, a fejlődő gazdasági élet, a királyi jövedelmek fokozása és a határ őrizete. A XI. században megkezdődik idegen telepések: szász, frank, flamand, vallon, olasz, cseh, lengyel, kún és bessenyő lakosság beköltözése. Ők alapítják a várbirtok földjein az Oroszi, Csehi, Horváti, Németi, Lengyel stb. nevű hospestelepüléseket, amelyek közül egyesek kiváltságos helyzetbe jutnak és gyorsan városi rangra emelkednek. A királyság második századában állandóan erősödik a végleges letelepülés folyamata. A hatalmas szervezetté növő váruradalom körül megnövekednek a művelés alá vett területek. A várjobbágyok és azoknak utódai a zólyomi, turóci, lipthói jobbágyfiúk és a szepesi tizlándzsás nemesek a folyók völgyén át benyomulnak Zólyom, Szepes, Sáros, Bereg, Bihar és Erdély lakatlan erdőségeibe és ott virágzó földművestelepeket létesítenek. A megerősödött régi települések pedig új rajok kibocsátásával új településeket alkotnak és azoknak alapítói rendszeren a régi falu nevét és szervezetét is magukkal viszik. A XIII. század fordulójára a honfoglaláskori hanyatló tájból erőteljesebben duzzadó, településekben bővelkedő kultúrtáj lett. A magyarság birtokába vette az országot. Román stílusban épült falusi templomok, sok száz monostor, apátság és több-

ezer falutelepülés népesíti be III. Béla és fiainak Magyarországot.

E virágzó kultúrtájra mért halálos csapást az 1241-i tatárbetörés. A mongol áradat végighömpölygött a honfoglaló magyarság felvonulási útjain és ezrével sodorta el a településeket. Elpusztult minden, amit a magyar nemzet háromszázötven év alatt ezen a földön alkotott. A határszéli megyék, a tiszai részek és az Alföld szenvedtek legtöbbet. A Dunántúlra az átkelési nehézségek miatt később érkeztek meg a tatárok; itt kisebbmértvű volt a pusztulás. Sokan a Sárrét mocsaraiban és közeli bűvőhelyeken kerestek menedéket. Az Alföld menekülő népe a Dunántúl és a Felvidéken torlódott össze. Óriási volt a pusztulás emberéletben és településekben; 15 napi járóföldre nem lehetett embert látni és akit megkímélt a fegyver, az áldozatul esett a pusztító járványnak. És hogy mégsem okozta a nemzet halálát a tatárbetörés, annak tulajdonítható, hogy múló jelenség volt. A tatár sereg gyorsan kitakarodott az országból, a hazatérő király pedig nem esett kétségbe a nemzet sorsa fölött.

A tatárjárás tanulsága nagyszabású új fejlődésnek lett a kiindulópontja. Arra figyelmeztetett, hogy megtelepedett nép nem maradhat fenn védtelen országban. Nagy erővel indul meg az elpusztult ország újjáépítése. 1241-től a középkor végéig a magyar településtörténetnek emelkedő korszaka következik. Az új településekben a védelem elve jutott kifejezésre. A király áthárítja a föld védelmét a tulajdonosára. Főpapjaink és főuraink nagyszabású várépítési tevékenységbe kezdenek. Jellemző vonása e korszaknak a vártelepülés. Egész sora épül fel a püspöki, urasági váraknak és megerősített kastélyoknak, és azok körül a folyó és patak völgyekben városok és falvak keletkeznek. Részt vesznek a

várak építésében és a falvak megerősítésében a várkötelékbe tartozó királyi népek és a városi polgárság is.

A királyi birtok eladományozása folytán a nagy és középbirtok fokozódó súllyal lép fel mint falualapító tényező. Új falvak egész sora keletkezik Turóc, Nyitra, Ugocsa vármegyékben és a Szepességben. A várjobbágyok leszármazói a hegység felé vezető völgyekben nyomulnak előre. A Dunántúl és Nagyalföld népes települései is erős rajokat bocsátanak a folyóvölgyekben a hegyvidék felé. A magyarság előnyomuló csoportjai a hegységeknél találkoznak a nemzetiségekkel, tóttal, lengyellel, orosszal. Erre a korszakra esik a kún szállások állandósulása is. A hegyvidék felé irányuló előnyomulás során erdei és hegyi falutelepülések keletkeznek, amelyeknek egyik települési formája az irtványközség. Ezt a falutípust az erdő felé nyomuló lakosságnál, a székelyeknél, szászoknál, oláhoknál, tótoknál, ruténeknél egyaránt megtaláljuk. Az irtványokból kialakult falva, lehota, vágása utótagú községnevek rendszeren az alapító soltész, vagy kenéz nevét őrzik.

A középkor végére az ország kiheverte a tatárjárás ütötte sebeket és idáig nem tapasztalt virágzásra jutott. A mongol áradat által elsodort települések felépültek és a kultúra alá vont terület határa lényegesen kiszélesedett. Az ország települési rendje készen állott, magyarság és nemzetiségek elfoglalták és felépítették az életformájuknak megfelelő településeket. A sík vidéket jólétet sugárzó templomos községek hálózta be, a hegyvidék felé pedig hatalmas várövezet védte az országot. A magyar falu a továbbfejlődés minden feltételével rendelkezett, a városkép pedig alig különbözött a nyugatitól. Nagy Lajos korában meghaladta a 15 ezret a falutelepülé-

sek száma. II. Ulászló idejében 800 mezővárosról tudunk és 300 ezer ház után rótták le az adót. Csánki Dezső e korról egy területileg és társadalmilag kialakult virágzó ország képét rajzolhatta meg, amelynek vármegyéi hatalmas közigazgatási és gazdasági szervezetek több várral, várossal, mezővárossal, százakra menő faluval és uradalmakkal. Mályusz Elemér meggyőző érvekkel és adatok hosszú sorával bizonyította be, hogy falvaink túlnyomó része magyar volt, a középkori magyar állam alapjai a magyar népierőn nyugodtak. Az ország $4\frac{1}{2}$ milliónyi lakosságának 77%-a magyar volt. A magyarság erős tömböt alkotott az ország közepén a hegyek felé keskenyedő nyulványokkal és településeivel megérkezett a magas hegység lábaihoz. Magyarok voltak a Duna medencének és a Maros erdélyi szakaszának falvai és innen É-ra és K-re állandóan érkeztek új települések a folyóvölgyekbe. Legnépesebbek voltak az első megtelepedési területek, különösen a Duna alsó folyása és a Maros—Tisza—Dunaszög. A színmagyar falvak lakossága messze felülmúlta a hegyvidéki rutén és oláh falvakét. A török támadással egy megerősödött, felkészült ország nézhetett szembe.

A tatárbetörés pusztításait az ország gyorsan kiheverte, a hosszú török megszállás azonban pótolhatatlan veszteségeket okozott. A török az ötszáz éves települési rendet felforgatta, elpusztította és nem hozott helyébe másikat. A törökdúlások legérzékenyebben a falut sujtották. A falu sorsa a török megszállás alatt meghatóan szemlélteti a magyarság küzdelmét az enyészettel. A magyar táj e hanyatló korát a települési rend bomlása jellemzi és annak központjában a falu áll. A falu együtt vérzett a vérző magyarsággal fennmaradásáért. A földesurat elsodorták a törökdúlás első hullámai, de a

magyar paraszt mindvégig kitartott az ősi rögön. Harcolt, robotolt, adózott a királynak, szultánnak, megyének, egyháznak, régi és új földesurának, csak-hogy életét megtarthassa. A hódoltsági falu átköltözött, átalakult, életformát változtatott, fizette a szököttek adóját, erdőbe, mocsárba, nádasba vette be magát, átélte a török megszállás minden kálváriáját. Legtöbb falutelepülést sodortak el Szolimán szultán hadjáratai, a 15 éves háború és a felszabadító hadjárat. Először a török veszedelem torkában fekvő vidékek falvai pusztulnak el. Egy-egy nagyobb vár eleste a körzetében fekvő falvaknak is halálát jelentette. Így Buda 1541-i elestével a Kiskúnság, Bács és Bodrog megye falvai jutnak török kézre. A Tiszántúl és Dunántúl sok falutelepülését a 15 éves háború törölte el a föld színéről. A XVI. és XVII. század tatárjárásai a Nagykúnságot és Jászságot pusztították el. A hódoltság végén a Jászkúnság 93 településéből csak 2 város és 14 lakott falu volt meg. Pusztultak a kistelepülések a királyi területen és Erdélyben is, a változó végvári zóna pedig állandó csatatér volt. Megdőbbentő adatok mutatják a hanyatló kor végén a falutelepülések pusztulását. Wallner mérnökkari százados alig tud élő falutelepülést megjelölni a visszafoglalt területekről 1699-ben készült térképén. A hódoltság végén Bács megye teljesen lakatlan, Csanád, Békés és Csongrád megyében 130—140 község pusztult el. Somogy megye középkori falvainak $\frac{2}{3}$ -át nyelte el a török uralom és hasonló volt a pusztulás az ország más tájain is. A hanyatló falu lakossága egy-egy biztonságosabb helyre ú. n. khaszvárosba fut, határával együtt beolvad a hajlékot adó városba és annak lélekszámát aránytalanul felduzzasztja. Így keletkeznek a hódoltság kényszerű nagy települései: a parasztváros és a hajdúváros. Az elfutott magyar

falu gyakran átalakul rác vagy oláh településsé. Az új beköltözők a magyar falut saját életszínvonalukhoz rántják le és szálláscsinálói lesznek a balkáni kultúrának. A török hódoltságnak túlnyomórészt síkvidéki falvaink estek áldozatul. A hegyvidéken a kisfalurendszer megmaradt, az Alföldön az elpusztult középkori kis falurendszer helyébe lépett a tanyás nagyközség.

A XVIII. században kezdődő újjáépítés új korszakot jelent a falu településtörténetében. A magyar föld sebeinek begyógyítása, a pusztába süllyedt tájnak az élet számára való visszaszerzése új lendületet ad a sorvadó településeknek. A közeli bűvőhelyekre menekült lakosság visszatér elhagyott tűzhelyeihez és újból felépíti falvait. Egy nagy belső népmozgalom indul meg a sűrűbben lakott hegyvidékről és az alföldi parasztvárosokból a lakatlan tájak felé. Ez a népmozgalom a falvak eloszlását és eddigi települési rendjét gyökeresen megváltoztatja. A megfogyatkozott lakosság nem tudta az országot benépesíteni, új telepésekről kellett gondoskodni. A telepítők sorában ott van az állam, az egyház, a város, a megye, a régi és az új földesúr. Az állam főleg a kincstári birtokokon és az elkobzásból megmaradt földeken telepített falvakat. Egyes vármegyék kecségtető ígéretekkel ösztönzik a falvak lakosságát új házak építésére, vagy a régiék kijavítására. Az elpusztult egyházmegyék újjáépítése során is nagyszabású telepítések folynak. A városok a határukon telepített községeknek földesurai lesznek. A telepítések során a lakosság népi összetétele is megváltozik. Nagy számban jönnek idegen nemzetiségek a felszabadult magyar területekre. Legszívesebben fogadott vendég a német telepés volt. Az első időszakban beköltözött svábok neve átszállott az összes német telepésekre. Letelepítésük nagybirtokok szerint történt. A temesi

bánság kivételével nem laktak összefüggő nagyobb területeken. E telepítések során népesül be német telepesekkel a főváros környéke, Csepel, Soroksár, Örkény, Gödöllő stb. Főpapok és főúri családok telepítettek a Bakonyban, Zirc környékén, Fejér megyében, Tata és Komárom környékén. Tolna, Baranya és Somogy megye elpusztult területein nagyobb német csoportok szállottak meg. Német telepesfalvak épülnek Heves, Szatmár, Bereg és Bács-Bodrog megyében. Az állam részéről nagy jelentőségű volt a Temesi bánság betelepítése, ahol Mercy tábornok mintegy 57 községben 10—12 ezer német telepest helyezett el. A kamarai puszták betelepítését a bécsi udvari kamara irányította. Sok új telepesfalut hívott életre a Béga csatorna szabályozása is. A kamarai községek szabályos idomú belterületükkel hasonlóak a katonai határőrvidék községeihez, mindkettő sok kedvezményt élvezett és lakosságuk nem került jobbágsorba.

A telepesek sorában rácok, oláhok, tótok és kisebb számban más nemzetiségek is voltak. A rácok szórványos bevándorlása már a török uralom alatt megkezdődött. A vidék nemzetiségi képét meghatározó beköltözésük 1690-ben történt. Csernovics Arzén ipeki patriarcha a bécsi udvarral egyetértésben 37 ezer szerb családot, mintegy 200 ezer embert vezetett be. A beköltözők Délmagyarország egyes területeit kapták szálláshelyül és hosszas vándorlás után a Tisza—Marosi határőrvidéken telepedtek le. A bécsi kormány, hogy a magyarságot ellensúlyozza velük, rendkívüli kiváltságokban részesítette őket.

A magyarság nagy vérvesztése az oláhoknak is újabb előnyomulásra adott alkalmat. A XVIII. században nem annyira a telepítési akció, mint inkább a vándorlás szaporította meg településeiket. Tömegesen költöztek át a fanarióta uralom és földes-

uraik elnyomása elől a havasalföldi hegyi pásztorok a bánsági területekre. Erdély oláh lakossága pedig a Marostól északra Arad, Zaránd és Bihar megye elpusztult területeire nyomul. Ezzel az oláhság néprajzi határvonala Aradig és Váradig tolódott ki.

A Felvidék felszaporodott tót lakossága is szívesen cseréli fel sovány szántóföldjeit az alföldi termőföldekkel. A vándorló tót pásztorokat és a hegyvidéki szórványok lakóit nem tudta a földesúr úgy számontartani, mint a magyar jobbágyokat, sőt sokszor maga telepítette más vidéken fekvő birtokaira. Így keletkeznek Pest környékének, Nógrád, Hont, Esztergom, Veszprém és Fejér megyének tót telepei. Az Alföldnek tótokkal való betelepítése báró Harruckern János nevéhez fűződik. Az általa 1720-ban telepített Békéscsaba gyorsan megerősödik és kirajzásaival több tót gyarmatot alapított. Szarvas, Endrőd, Mezőberény, Nyíregyháza és falualapításaik már másodlagos tót települések voltak.

A telepések sorában kisebb számban voltak olaszok, spanyolok, franciák és bolgárok is. Délmagyarország lakatlan pusztáit örmény, rác és görög vállalkozók veszik bérbe állatlegeltetés céljaira. A vállalkozó beköltözik egy-egy nemesi birtokra, a vlach pásztorok pedig a legelők szélein építik föl szegényes szállásaikat.

A XIX. századba is átnyúló telepítési mozgalom kezdi begyógyítani a hódoltság okozta sebeket. Benépesülnek az ország elpusztult vidékei, szabályos idomú, csinos falvak épülnek a töröktől elhagyott lakatlan térségeken. A vadonból újból termőtalaj lesz; a szántó a legelő rovására terjeszkedik, a hanyatló táj kulturtájja alakul. Az új települések lélekszáma ugrásszerűen emelkedik. A pihent földek erősen vonzották a bel- és külföldi lakosságot. Az idegen telepések a jobbágysorsot elkerülve nagy ked-

vezmények és állami támogatás mellett kezdhették meg új életüket, mindez a hazai paraszt-lakosságnak nem jutott osztályrészül.

A török hódoltság következményekép egyik sajátos jelensége újkori településtörténetünknek a tanyarendszer. A lélekszám szaporodása, az európai gazdasági életbe való bekapcsolódás, szükségessé tette a legelő feltörését és mezőgazdasági művelés alá vételét. A földeket a távoli lakóhelyről nem lehetett megművelni, ezért a városba összeszorult lakosság kiköltözik a határra, az ólakba és a kertségekbe. E folyamat már a XVIII. században megkezdődött és a következőben még nagyobb méreteket öltött. Újabb lendületet adtak a tanyatelepülésnek a jobbagság megszűnése és a tagosítás. Az ármentesítés is sok területet hódított vissza a tanyaszerű művelés számára. A tanyatelepülés lehetővé tette a föld belterjes megművelését, a puszták helyére virágzó tájat varázsolt, megsokszorozta a föld hozamát, de az elpusztult falut pótolni nem tudta. A parasztvárosokat és nagyközségeket övező tanyakörzet súlyos feladatot ró a közigazgatásra. A tanyák községgé tömörülésének nagy akadályai vannak. Bizonyos átmenetet a falu felé egy-egy sűrűbben beépített tanyacsoport körül a tanyaközpontok jelentenek. Ezekből alakul ki a tanyaközség, a körzetben épült tanyák közigazgatási egyesítése céljából.

Az ország településtörténetének legújabb mozzanatai között a tanyaközségen kívül az eszmei községet, a vasút és víziközlekedés által létrehozott településeket, a népesebb községeknek új telepekre való kirajzását, egyes községeknek a trianoni határ következtében való sorvadását, másoknak egészségtelen földuzzadását, az állam telepítési mozgalmait, a házhelykiosztást és a vitézi telkek létesítését említhetjük.

III. HELYNEVEK.

A falu helynevei között különös figyelmet érdemelnek a községnevek és a dűlőnevek. A falu elnevezése, a helységnév sok esetben felvilágosítást nyújthat a település keletkezéséről, az alapítás mozzanatáról, az első birtokosról, vagy a telepítőről, a talaj minőségéről, a földrajzi fekvésről, a lakosság foglalkozásáról, társadalmi tagolódásáról stb. A falu nevének megváltozása megvilágíthatja a település történetének egyes szakaszait: az emelkedő és hanyatló korszakokat, új földesúr megjelenését, a falu kirajzásait, településformájának és jogi helyzetének változásait. A község neve rámutathat a helyi fejlődésnek a szomszédos területekével és az országgal való összefüggéseire. Az első okleveles említés nem azonos a község keletkezési idejével. Minden falunak volt olyan korszaka, amidőn még nevet nem viselt. Később mint egészen jelentéktelen kis település a birtokos nevével együtt említették. Az alakulás egyes korszakaiban a falu neve is változott; a név-állandósulás egy magasabb fejlődési fokot, a település megszilárdulását jelentette. A falu nevéből és nevének változásaiból az alapítás korára és a fejlődés körülményeire is következtethetünk. A falu településtörténetének egyes mozzanatai kereshetők a többnevűségben is. Külön vizsgálat tárgya lehet,

hogy a falu neve mennyiben alakult ki magától a természetes fejlődés következtében és mennyiben alakították azt külső befolyások. A magyar falunak településtörténete során kialakult elnevezési formái között leggyakoribb a személynévi névadás, az egykori birtokosról, vagy alapítóról vett helységnév. A köznévi eredetű helységnevek a földrajzi fekvést, településformát, a kereszténység szervezését, a védelmi berendezkedést, a társadalmi és gazdasági fejlődést tüntetik fel. A települési rend kialakulásával párhuzamosan helységneveink főtipusai is kialakulnak. A középkor végén már kialakult helységnévrendszerünk van. A későbbi korszakokban a helységneveknek csak az új állapothoz való módosulásait látjuk.

A személynévi helységnév a legkorábban jelentkezik és minden településtörténeti korszakban előfordul. Először a minden rag- és képzőnélküli személynév tűnik fel helységnévként. A birtoknév és családnév azonos volt. Csák, Szabolcs, Koppány, Szemere nemcsak a személyt jelentette, hanem az illetőnek birtokát is. Nagy számban találkozunk ilyen helységnevekkel az egykori törzsi és nemzeti szállásterületeken. Az Ajtony, Doboka, Kál, Bogát, Ákos, Bors, Ór, Kér stb. helységnevek a törzsszervezet korára mutatnak. A kereszténység megjelenésével és az idegen telepesek beköltözésével kapcsolatban gyérülni kezdenek a pogány személynévek és helyükbe keresztény és idegen eredetű személynévek lépnek fel helységnévként. Pl. Hont, Rátót, Majtény, Galánta, Radvány, Szoboszló, német és szláv személynévek. Ábrány, Adony, Sámson, Lázár, Pongrác stb. bibliai keresztény nevek. Településtörténetünk következő korszakaiban, amidőn a lakott terület határa kiterjed és a felduzzadt régi települések új településeket hoznak létre, a ragnél-

küli személynév mellett a háza, telke, laka, ülése, hídja, pataka, falva utótagú helységnevek jelennek meg. Okleveles adatok bizonyítják, hogy a személynévi faluelnevezések kétségtelenül élő személyekre vonatkoznak és az alapító személy, vagy nemzetség nevét őrzik. Pl. Adony (1262), Tivadar (1300), Csoma (1323), Farkasfalva (1230), Gyulaháza (1357), Benedekháza (1307), Bálintfalva (1393). Gyakoriak a fája, vágása, lehota összetételű helységnevek a XIII—XVI. században alakult irtványközségeknél. Pl. Jakabvágása, Frigyesvágása (Szepes megye) Abalehota, Prónalehota (Nyitra m.). A vágás az erdőben a falu határa számára kiirtott terület volt. Lehota tót nyelven olyan új alapítású helyet jelent, amelynek lakói az adózás alól bizonyos időre fel vannak mentve. Néha a fája és falva helyett fa áll. Így pl. a dunántúli Mihályfa, Péterfa, Mikefa helynevekben az utótag a falva vagy fája rövidült alakja. Gyakori a személynévi elnevezés a későbbi korszakokban is. Erre mutatnak az új alapítású községeknek, kirajzásoknak, telepeknek és a tanyáknak az elnevezései. Az újabbkori személynévi összetételű helységnevekben azonban előtagként a keresztnév helyett gyakrabban szerepel a családnév. Pl. Csatófalva, Somogyi-telep, Solymostanya. A földesúr és birtokos változásának megfelelően a személynévi elnevezés gyakori változásnak volt kitéve.

Sűrűn előfordulnak személynévi helynevek *d* és *i* képzővel, például Álmosd, Farkasd, Abád, Jánosi, Alberti, stb. Az *i* képzős személynévi helynév azt fejezi ki, hogy az illető helység valakinek a birtoka.

A XIV—XV. században nehezkesebb összetett helynév megjelölések mutatkoznak, ilyen pl. Turócbalázsfalva, Lakosantalháza. A családnév további

alakulásai szintén nyomot hagytak a helységnevekben.

Megállapítható faluneveinken a királyi váruradalmon és a nagybirtokon végbemenő társadalmi és gazdasági fejlődés hatása. Az ispán, várjobbágy, hospes (telepes) lakosság és a királyi és királynéi udvarnokok, vadászok, lovászok, solymárok, pecérek, erdőővők, hálóhúzóok, darócok, hirdető, jégvágók falvai gyakran nevükben is kifejezik a lakosságnak, vagy a tulajdonosnak foglalkozását. Az Udvarnok, Udvarnokfalva, Bélaudvarnok, Ispánlaka, Szolgagyőr stb. helységnevek várjobbágyok alapítására mutatnak. Csatár (Bihar m.) lakói pajzskészítők voltak, erre utal a falu szláv nevének jelentése. Ardó (Ugocsa m.) és Daróc községek lakói erdőővők voltak. Több Ölvös, Nyulas, Solymos, Solymár nevű falu volt az országban. Halászföld (1262) királyi halászok alapítása. A sok halasbirtok megmagyarázza a halászfalvak keletkezését. A Szakács, Ötvös, Kürtös nevű helységek lakói királyi szakácsok, ötvösök és kürtösök voltak. Előfordult, hogy csak egy ilyen foglalkozású egyén kapta adományul a birtokot és ott falut telepített. Ebesfalva (Kisküküllő m.) az erdélyi fejedelmek pecéinek volt a szálláshelye.

A védelmi szervezet kiépülése során keletkeztek a gyepű, vár, szoros, árok, kapu, torok, gát összetételű helynevek. Csabagyepűje (Veszprém m. 1161), Budgyepűje (Zala m. 1257), Árokfő, Csabagáta stb. Kolozs a szláv kluz átvétele, gyepű, rekeszték, völgy, zár a jelentése. Számos kapu utótagú és annak román és szláv nyelvű megfelelőjét feltűnítő helységnév van. Ilyenek: Kapus, Kőkapu, Tótkapu, Braniste, Vrata, Verőce stb. A védelmi berendezéssel állanak kapcsolatban a torka, szája,

szoros végtagú helységnevek és azoknak idegen megfelelői. Pl. Torok, Vastorok, Kulcsod stb.

A nyílást jelentő Szád helységnév sűrűn előfordul Abaúj, Arad, Temes, Bars, Hunyad megye elpusztult falvaiban. Pl. Szádvára (Temes m.), Erdőszád (Hunyad m.) stb. A gyeprü és határőrfalvak őrr, gáta, les, strázsa, vég összetételben fordulnak elő, vagy a határőrző nép megnevezésével. Ilyen falunevek: Gáta (Moson m.), Káta (több helyen), Cseke stb. Számos Őr, Őri, Strázsa, Nyilas, Lő, Lövé stb. nevű falu van az országban. Határőrzést tüntetnek fel a Les, Lesháza, Röjtőkőr, Végardó, Végfalu, Vég hely, Végvalkány falunevek. Határőrző népről vett elnevezések: Bessenýő, Uzon, Pecsényéd, Heidendorf stb. Ugyanezt látjuk a vár, váralja, palánk utótagú helyneveknél személy és tárgyi személynévi összetételben. Pl. Budvár, Gógánváralja, Drégelypalánk stb.

A keresztény egyház szervezésével kapcsolatosak a szent összetételű falunevek. Az adományföldön emelt templom vagy kápolna köré települő falu gyakran felvette a védőszent nevét, mint pl. Szentmihály, Szentmiklós, Szentandrás, Szentlőrinc, Turócszentpéter stb. Az egyház szervezésével kapcsolatosak a monostor, apát, apáti, püspök, püspöki, klastrom, kápolna, egyház, egyháza összetételű helynevek. Az Apáti, Püspöki helységnév eredetileg Apáté, Püspöké, az apátnak vagy püspöknek földjét, birtokát jelentette. Jellegzetes egyházi helynevek: Klastromfalva (Bereg m.), Kápolnásfalva, Eperjesmonostor, Ajtonymonostor, Pálmonostora, Szőnyegyháza, Dálegyháza, Sekrestyésegyháza, Szászegyház stb. Gyakran az ilyen elnevezésekben az alapító nevén kívül az egyház jellege, rangja, külső alakja, sőt színe is kifejezésre jut. Ezt látjuk a Kétegyháza, Félegyháza, Derekegyház, Kerek-

egyház, Fejér-, Vörös-, Feketeegyháza helységnevekben, mely utóbbiak kétségtelenül a templom szí-
 nét és alakját tüntetik föl. A kerek egyházi épület
 szokásos volt a mezővárosokban és falvakban.
 A Félegyház nevű községek a más falu lelkésze alá
 tartozást jelentették. Sok személynévi összetételű
 egyházi helynév őrzi az alapító nevét, pl. Dénes-
 monostor, Gellértegyháza, Bulcsmonostor stb. Ör-
 egyháza (Fejér m.), Sásvármonostor (Csanád egy-
 házmegye) a várnak az egyházzal való kapcsolatára
 mutatnak.

A földrajzi fekvést tüntetik fel az ilyen helység-
 nevek: Kövesfalu, Árokalja, Szakadát, Dolina,
 Dolna, Dombegyház stb. A település formáját fejezi
 ki: Udvarhely, Menedékkő, Vásárhely, Bálványos-
 váralja stb. Általános a folyóról, patakról, tóról, for-
 rásról, kútról származó falunév. Pl. Feketepatak
 (Ugocsa m., 1260), Kálnok a hasonló nevű patak-
 ról (Turóc m., 1277), Veléte, Prolóka, Dob, Nagy-
 kapus, Küküllővár, Sóstóegyháza a hasonló nevű
 folyóról vagy tóról. Sűrűn előfordul a Patakfalva
 helynév. Ügyszólván minden vízrajzi helynév szere-
 pel a falvak nevében. Nagyszámú az erdővel, mo-
 csárral, láppal kapcsolatos helységnév. Ilyenek pl.
 Gyepes (Veszprém m., 1212) a Gyepüs erdőről,
 Egres (Ugocsa m., 1284) a lápon növény égerfáról;
 továbbá szerte az országban meglévő és elpusztult
 falvaknak az erdő állapotát és fanemeit feltüntető
 Almás, Szöllős, Aszaló, Vesszős, Tövis, Epres,
 Nyíres, Somos, Medgyes, Körtvélyes, Komlós, Hár-
 sas, Körös, Tölgyes, Fenyéd, Fenyves, Lápos, Bük-
 kös nevei és azoknak összetételei: Egrestő, Boza-
 patak, Nyárszeg, Diószeg, Sövényfalva stb.

Egyes falunevek a lakosság foglalkozását, a ter-
 melés és művelés ágait és üzemeit tüntetik föl. Nagy-
 szöllős (Ugocsa m., 1262) a szőlőtermelést folytató

királyi vincellérek telepe volt. A váradi püspökség területén fekvő Szöllős és az ország sok más ily nevű községe hasonló eredetre mutat. Nagysurány régebbi nevét Malmos-Surányt az üzemben lévő sok malmáról kapta. Számos malommal bíró község jutott a Malomfalva névhez, amely különböző összetételekben is előfordul. Pl. Nyitramolnos. Ártánd (Bihar m., XI. század) lakói sertéstenyésztéssel, Szitáskeresztúr lakói szitakészítéssel foglalkoztak. Ehhez hasonló faluelnevezéseket láttunk a királyi váruralom helységneveinél is.

Erős nyomot hagyott falvaink elnevezésében a nemzetiségi beköltözés. A magyar települések körül felbukkanó nemzetiségi telepet rendszeren annak névével jelölik meg. Pl. Oláhfalva (Villa olahalis), Tótfalu, Lengyelfalva, Oroszhegy, Örményes, Szászfalu, Németi stb. Népnevek képző és ragnélküli alakban is előfordulnak helynévként. A Székely, Bessenyő, Szász, Orosz, Lengyel, Böszörmény, Horvát, Cseh helységnevek sokszor nem a község lakóinak, hanem a birtokosnak a nemzetségét jelentik. Gyakran a nemzetiségi jelzőnek a magyar helynévvel való összetétele tünteti fel a falu nemzetiségi átalakulását, pl. Szászfenes, Oláhbükkös, Szerbkeresztur stb. Vegyes nyelvterületeken a pusztuló magyar falué mellett feltűnik a hasonló nevű nemzetiségi falu neve, mint pl. Magyar-Sáros, Oláh-Sáros, néha új nemzetiségi betelepülés megjelölésével, pl. Szászörményes. Sok nemzetiségi helynév a régi magyar falunévnek eltorzult formája. Ilyenek pl. Gyulafalva-Dvolyce, Udvard-Dworec, Kevefalva-Kevice, Márkfalva-Markovice (Turóc m.) stb. Ugyanezt látjuk az észak felé nyomuló rác és oláh település helységneveiben is, mint pl. Bodzás-Buzias, Keménd-Kamendin, Baksafalva-Baksic stb.

Kifejezésre jutnak a falu elnevezésében település-

formájának változásai, a lakosság kirajzásai, a lélekszám növekedése, a falu tovább költözése, hanyatlása, virágzása, más településekkel való egybeolvadása. A tovább költöző falu rendszeren magával viszi nevét, pl. Kevi község lakói alapították a Csepel szigeten Ráckevét. Ezt a folyamatot tüntetik föl az ó-, új-, alsó-, felső-, közép-, kis-, nagy- stb. összetételű falunevek. A kettős név rendszeren két falu egybeolvadását jelenti. Gyakran a beolvadt vagy elpusztult falu neve utca- vagy dülönév alakjában él tovább, pl. Encsi-utca (Nagykörös), Szentimre-u. (Székelyudvarhely) stb.

A török hódoltságra emlékeztetnek a palánk, puszta, török összetételű helyneveink, mint pl. Törökkanizsa, Törökbálint, Törökszentmiklós, Pustaszer, Pusztaegyháza, Pusztaszabolcs stb.

A települési rend átalakulása korában is a vázolt faluelnevezéseket látjuk. Sok elpusztult hely (prædium) nevében feléled az új telepítés során az egykori község neve. Az idegen telepesek néha új nevet hoznak magukkal, sokszor lefordítják, vagy saját nyelvükhöz idomítják a falu régi nevét. Igen gyakran, különösen vegyes nyelvű községben több elnevezés él egymás mellett. Rendszeren a különböző nyelvű elnevezések ugyanazt az értelmet fedik, pl. Felek-Freck-Avrig, Hosszúaszó-Langenthal. De az is előfordul, hogy a különböző nemzetiségeknek egészen külön elnevezéseik vannak. A falu neve hű tükre a vidék nemzetiségi kialakulásainak. Kevés településnek volt a magyar falu megjelenése előtt idegen neve. Az elpusztult területeken pedig tömegesen szorította ki a régi magyar helységnevet a nemzeti előnyomulás. E rövid áttekintésből is kitűnik, hogy faluneveinket fontos történeti kútforrásoknak tekinthetjük, amelyekből helyi jelentőségükön túlmenő megállapításokra is juthatunk.

Kezdetben, minden befolyástól mentesen, szabadon alakult a falu neve. Nem maga a község, hanem a környékbeliek adtak nevet a falunak. Később a telepítő, a földesúr, az udvar, az uradalom határozta meg az új település nevét. A legújabb korban szabályrendeletek és törvény szabályozzák a falu elnevezését. A magyar népi erőnek a dualizmus korában való megerősödése sok idegen hangzású községnevnnek magyarral való felcserélését eredményezte. A helyes névhasználat ellenőrzésére helységnevmegállapító bizottságok működtek és évenként hivatalos helységnevtárat adtak ki. A nép a falu nevének megváltoztatása után is sokáig szokta használni a régi helységnevet.

*

A dülőnevek a helységnevnél tágabbkörű forrásai a falu településtörténetének. Nemcsak a falu szűk körében folyó életről tudósítanak, hanem általánosabb jellegű megállapításokra is alkalmas település-, népiség-, gazdaság-, társadalom-, egyház- és hadtörténeti mozzanatokról. A dülőnevek felvilágosítanak a falu kül- és belterületén végbement hosszú fejlődésről, a határ kialakulásáról, benépesüléséről, a művelés formáiról és azoknak a szomszédos és távolabbi területekkel való összefüggéseiről. A dülőnevek bizonyos állandóságot képviselnek, de nyomon követik az élet változásait is. Állandóan újjal gazdagodnak. Megrögzítik az emberi kéznek a tájon végzett alkotásait. Kifejezik a táj képét, a vidék jellegét, a talaj minőségét, a vízszintes és függőleges tagolódást. Nemcsak a szántók és rétek nevei, hanem a határon belül fekvő hegyek, völgyek, vizek nevei is dülőnévnek tekinthetők. A magyar falu dülőneveiben bizonyos helyi és országos jellegű szabályszerűségek és összefüggések láthatók. Dülőnévrendszerünkben is feltalálhatók a falunév kialakulá-

sánál tapasztalt formák és típusok. A községnév kialakulásának vázolt folyamatához hasonló a dülőnévképződés is. Legtöbb a személynévi dülőnév, de nagy számban vannak köznévi vonatkozású, a földrajzi fekvésre, a területi, társadalmi, gazdasági, nemzetiségi fejlődésre emlékeztető, továbbá a néprajzi szokásokról, a falu közelebbi életével kapcsolatos, a helyi és az országos eseményekről vett dülőnevek is. A dülőnév pontosan mutatja a tájban végbement változásokat. A letelepülő nép átveszi a meglévő helyneveket, azokat a saját nyelvéhez idomítja és újakkal gazdagítja. Innen származnak a táj különböző nyelvű dülőnevei. A legtöbb eredeti dülőnév az elsődleges települési területeken tapasztalható. A tovább költöző és rajokat kibocsátó falu a maga dülőneveit magával viszi és továbbadja. Ez a magyarázata távoli területek azonos hangzású dülőneveinek. A dülőnév sokoldalú fejlődés kifejezője, megőrökíti mindazt, ami a táj kialakulása során végbement.

A falu dülőneveinek sorában legtöbb a személynévi dülőnév, amelynek kialakulása a határtörténet egy-egy korszakával kapcsolatos. Új dülőnév megjelenése a birtoklásban beálló változásokról is tudósít. Pl. Baláshomoka, Illépuszta, Mátyásfölde, Kád-bükke, Jánoskútja stb. A talaj viszonyait tüntetik fel az ilyen dülőnevek: Aknás, Agyagverem, Göringyes, Feketeföld, Hidegvölgy, Melegoldal, Sárosrét, Cupogó, Tóhát, Libasziget stb. A határ vízrajzi állapotára mutatnak: Csorgó, Hidegkút, Holtmeder, Lukácsfenék, Szárazér, Nagyláp, Vízmosás, Lápos stb. A művelési formákat jelölik: Kenderföld, Dohányoshát, Kukoricás, Lenmező, Kölesmező, Hagymáskert, Borsóföld, Káposztásföld, Tormás, Szénáskert stb. Az állattenyésztésre jellemzők: Ménesakol, Csikólegelő, Lovásztó, Lódülő, Tehénjárás, Baromhajtó-

út stb. A gyümölcstermelésre mutatnak: Diósvölgy, Cseresznyésvölgy, Gyümölcsös, Szilvás, Dinnyés, Almahatár, Mogyorós, Gesztenyés, Vadalmás, Oltványos, Csetetés stb. A határ történetének bő forrásai az erdővel kapcsolatos dűlőnevek: Bárdalja, Csereoldal, Fiatalos, Bükk, Gyertyános, Füstösirtványa, Égés, Nagyerdő, Ritkáserdő, Avas, Fenyves, Füzes, Tilalmas, Csipkés, Bodzás, Kopaszhely, Fácános, Köriserdő, Közerdő, Láz (erdei kaszáló), Mocsár-, Nyíl-, Somoserdő stb. Külön csoportot alkotnak a helyrajzi tájékozódást szolgáló dűlőnevek, ezek sorában a falurész és utcanevek, mint pl. Hidnál, Árkon, Csárda, Ótemplom, Szőlőkalja, Keresztvölgy, Serfőzőház, Köhíd, Vargatemető stb. A határ nemzetiségi vonatkozásait tüntetik fel: Kúnhalom, Törökdomb, Oroszhegy, Luxemburger Flur, Németiratvány, Rácföld, Szászokréte, Töröksziget, Hostát stb. dűlőnevek. Az egyházi életre jellemzők: Papkert, Barátok szigete, Bálványkő, Kolostorhegy, Tanítóföld stb. A bíráskodás emlékeit őrzik: Bakó, Akasztófadomb, Gericht, Pereshíd, Rabok kútja, Régi törvényfa, Bíróberke, Pereserdő stb. A védelmi berendezéssel kapcsolatos dűlőnevek: Óvár, Öregvár, Gyűrűsvölgy, Bottyánsánc, Tekintő, Őrhalom, Strázsakapu, Gyepűsvölgy, Sánchegy, Toborzó, Váralja stb. A határ változásaira emlékeztet: Pusztaszer, Pusztafalu, Újtörés, Ószöllő, Malomföld, Céhöld stb. dűlőnév. Ezenkívül még számos dűlőnév vonatkozik a falu társadalmi életére, néprajzi viszonyaira, a helyi és országos történeti eseményekre. Megállapítható, hogy mezőgazdasági településeken kevesebb az ipari és kereskedelmi vonatkozású dűlőnév és megfordítva.

Egy-két község néhány dűlőnévének felsorolása kellőképpen rámutathat a helynevek fontosságára a falu településtörténetében. *Nagyvisnyó* dűlőnevei:

Árokhát, Bánkútja, Boros-ertvány, Csereoldal, Csorgókút, Daróc-völgye, Énekes-tető, Hármaskút, Kenderföld, Kövérföld, Kutyaszállás, Mocsárpatak, Ölyvesvölgy, Pihenőkő, Pinceverem, Somos-oldal, Sötét-lápa, Pap szőlője, Szedresvölgy, Tamás kútja, Sövénykert. *Dunakömlőd* (Tolna m.) telepítés előtti dülőnevei között a Dohányos-hát a dohánytermelésről kapta nevét. Méhesvölgy és Lóvölgy a nevükben találják magyarázatukat. A határ művelésére jellemző a Diósvölgy, Cseresznyésvölgy, Körtefa, Szilfa elnevezés. Kugatfalu, egy elpusztult községnek nevét őrzi; Gyűrűsvölgy avarszállásnak az emléke. A Konatsy völgyön át vezetett az út a XVII. században a rácok lakta Konacsra; a Bottyán-sánc Vak Bottyán kuruc tábornok földvára volt. Leányváron csárda állott, ahol a tulajdonos lányát megölték. Barxas-ház, Kerekes-berek, a birtokos nevét jelzi; Hideg-völgy a talaj silányságát. *Nyíres* község (Szolnok-Doboka m.) helynevei: Akasztófadomb, Aknásbükke, Bíró-rét, Borsó-domb, Bükk, Csorgó, Dénesluk, Dögtér, Gyertyános, Iratványok alatt, Kis malom, Kis tilalmas erdő, Kovács iratvány, Kölesmező, Lápos-dűlő, Meleg-oldal, Mérges-tó, Nagy-Csorgó, Németköz, Oldal, Oltoványos, Papiratvány, Pereshid, Porgoládkert, Pusztá-oldal, Régi oláh-templom, Sós-kút-pataka, Száraztó, Szász-kútja, Szoros-út, Szőlőgyepüje, Szőlők alatt, Tatár irtóványa, Tekintő, Temetőoldal, Tilalmas-erdő, Tónál, Vén-hegy. *Dés* helynevei: Ácsiratvány, Agyagverem, Almahatár, Alsóhalvány, Árokköz, Bakó, Barátok szigete, Bálványkút, Bikarét, Borsóföld, Cigánycsorgó, Egés, Fazekasok mezeje, Gyakorlótér, Gyertyános, Haloványos, Hidegkút, Holt Szamos, Hostát, Ispotályföld, Kádárkert, Kárásztó, Kenderzeg, Kisfüzes, Magosoldal, Magyaros, Nagyégés, Nagytemető, Nyíl, Papok kertje, Perzselt, Poron-

dok, Pusztafalu, Rácföld, Régi törvényfa, Réterdő, Serfőzőház, Sintéréknél, Sós patak, Szászok réte, Szénakert, Szöllős vápa, Téglaverő, Tekintő, Tilalmas, Törvényfa, Vadalmás, Vízmosás, Vulpa. *Kisújszállás*: Bánomkert, Liget, Bikás, Bogaras, Csorba, Dómsziget, Falusziget, Göringyes, Halas, Kontalapos, Ludas, Lukácsfenék, Perjés, Porosállás, Rét, Szénáskert, Szőrfű, Tóhát, Vasaslapos, Bárányér, Sásostó, Szárazér, Szelesárok, Papgát, Nagyhalom, Libasziget, Vermeshát. *Göcsej-vidék*: Bodonkút, Csöpögő-forrás, Cupogtató, Visszafolyóvölgy, Érköz, Zsibbadtya, Csalyános, Büktü, Szedernyész, Gyökerez, Sindelyfai-erdő, Hamuhát, Emberfeje, Vörösszeg, Szamárszeg, Kisgyepüi, Csalitlap, Asztaghelyi dülő stb.

A felsorolt dülőnevekből is megállapítható, hogy különböző és egymástól távolieső vidékek dülőnevei között összefüggés van és az kétségtelenül a táj kialakulásával és benépesülésével van kapcsolatban. A magyar falu gazdag helynévanyagának a tudomány számára való értékesítése még nem történt meg. Az írott kútfőkben és a nép száján élő dülőnevek összegyűjtéséből és feldolgozásából sokat meríthet a településtörténet. A dülőnevek összegyűjtése és feldolgozása tárgyában a múlt század közepe óta történtek ugyan felszólalások, de ilyen irányú feldolgozások csak szórványosan jelentek meg. Legnagyobb szabású volt e téren Pesty Frigyes munkássága. Pesty 1864-ben a községekhez intézett kérdőívek útján 63 kötetnyi helynév-anyagot gyűjtött össze, amely a Nemzeti Múzeum kéziratárában van. Bár ez az anyag a beküldők különböző buzgó-sága és képessége miatt megrostálásra szorul, mégis nagy értékű gyűjtemény, mert sok azóta feledésbe ment helynevet megőrizett. Kíváncsú volna e gyűjtemény felhasználása és kiegészítése a készülő tele-

pülesföldrajzi és helytörténeti tanulmányoknál. Az újabban megjelenő ilyen irányú munkák több helyet szentelnek a helynevek felsorolásának. Úgyes módszertani kísérletek a helynévgyűjtésre és feldolgozásra Szabó T. Attilának és Weidlein Istvánnak jelen közleményünk számára is útmutatásokat nyújtó tanulmányai.

IV. FALUKÉP.

Táj és ember s a településnek a térszíni formába való beilleszkedése együtt alkotják a faluképet. A falukép egy települési terület keretében tartalmazza mindazt, amit a megszálló ember nemzedékek során a tájban alkotott. Földrajzi és történelmi tényezők eredménye; multat és jelent, állandóságot és változást képvisel: a földrajzi tájból kultúrtájja fejlődő vidéknek és a rajta végzett emberi munkának a történetét. A földrajzi tényezők: a víz- és hegyrajzi keret, a térformák, a talaj minősége, a növény- és állatvilág. A faluképek arra mutatnak, hogy csak bizonyos területen létesülhettek tartós települések és azok ott egy-egy pusztulás után mindig újraéledtek. Víz, erdő, hegy közelében telepedett a falu és a természeti tényezők valamelyikének túltengése az egész településre rányomta bélyegét. Ilyen értelemben beszélhetünk lösz-, vályog-, agyag-, erdővidékről, láp- és futóhomokterületről. A falukép magában foglalja a táj kialakításában közreműködő tényezőket. Benne van: a megszálló lakosságnak népi sajátága, az általa alkotott kultúrának időbeli és térbeli sorrendje, a település folytonossága és megszakadása. A faluképbe tartozik a község formája is, a házak alakja, a telkek beosztása, megülési rendje és a külterület. A hasonló vonások mellett sokrétűséget és változa-

tosságot is találunk rajta, sőt az egyes faluképtípusokon belül is különböző csoportokat. Más az alföldi és a hegyvidéki, a fensíki, a völgyi és a folyómenti falu; más a falukép az ország belsejében és a határoknál, más a magyar és a nemzetiségi, a mezőgazdasági, és bányavidéki, a települt és a telepített falu.

A faluképnek a község bel- és külterülete szétválaszthatatlan része. Régibb és újabb elemek, állandóság és változatosság van benne; minden nemzedék ad valamit a magáéból hozzá. Minden falunak van egy régibb és egy újabb része. Az alakulás mozzanatát őrző falumag körül van a templom, az első temető és a középületek; e körül húzódik a piac, a házsorok, az utcák, a csűrök és kertek rendje. A falualaprajzok pontosan mutatják a határnak és a belterületnek a lélekszám változásával kapcsolatos átalakulásait. A régi falurész zsúfoltabb, minden rendszer nélkül épített házakkal; a telkek elosztódása során sok helyen szerek, szögek, végek, udvarterek keletkeztek. Az újabb rész könnyen felismerhető szélesebb és szabályosabb utcáiról. A régi rész megállapításánál mindig nyomravezet a templom, a telkek sűrűsége és a zeg-zugos, szabálytalan építkezés. Jellemzi az első beköltözést a tömörülés, a később beköltöző rétegek a települési magtól távol és szétszórva laknak. A belterülethez csatlakozik széles övben a falu határa: a dülők, rétek, szántók, mező és erdő, melynek kialakulása céltudatos, hosszú munkának az eredménye. A falu életének fontosabb mozzanatai a határ képén is kifejezésre jutnak. A falu megrögződésével a határ is állandósult. Erdős vidékeken kerítés védte nemcsak a faluhatárt, hanem az egyes birtokrészeket is.

A településforma a megült hely nagyságát, alakját és elhelyezkedési rendjét mutatja. Szűkebb tar-

talmú a faluképnél, de annak lényeges részét alkotja. A térszíni formákhoz a politikai, társadalmi és gazdasági szervezethez igazodik, gyakran a védelem céljait szolgálja és erősen érezhetők rajta a történelmi befolyások. Irodalmunkban településeink formája még nem került beható vizsgálat alá. Innen van, hogy tartalmát, lényegét illetőleg még az alap-típusokban sincs véglegesen kialakult felfogás. Mindössze az nyert megállapítást, hogy az alapformák az ország különböző részein általában azonosak és határaik inkább a talajjal, mint a népi határokkal esnek egybe. Teljesen különálló települési forma nincs; ugyanazon formatípushoz különböző jelenségek kapcsolódhatnak.

Hazai településeink formáját térbeli megjelenésük szerint földrajzi módszerrel Prinz Gyula vizsgálta meg a 75 ezres térképek alapján „Magyarország településformái” c. munkájában. Prinz a külföldi irodalom megállapításaihoz hasonlóan megkülönböztet helyet változtató-, magányos-, falu- és várostelepülést. A településformákat a német formátípusok: a halmazfalu, kerek-, vagy négyzetesfalu, a rendezett falu és ennek alcsoportjai szerint vizsgálja. Megállapítja, hogy településeink sorában sok az átmeneti típus. Leggyakoribb átmeneti forma: a törpefalu. A halmazfalunak hazai formái: a főutcás, zárt soros-, csoportos- és főutcátlan halmaztelepülés. A domborzatnak döntő szerepe van a halmazfalu alakulására. Hosszú, keskeny völgyekben a zárt soros típus, széles völgyekben a csoportos típus az általános. Az Alföldön sugaras és rostos halmazfalvak vannak; mindkettő gazdag változatokkal. Prinz a sugaras típusba tartozó alföldi kertes- és hajdúvárosokat a türk falvakra emlékeztető, sajátos magyar formának tartja. A rostos halmazfalu központját egy széles utcátér és az abból merőlegesen

kiinduló, kifelé szélesedő harántutcák alkotják. Erdélyben a patak körül épült kusza halmazfalu a legelterjedtebb. Aradtól Husztig az egyesháztelepüléstől a kusza halmazfaluig különböző átmeneti formák találhatók. A székely halmaztelepülést az oláhtól a szélesebb térségek, a rendezettség és a domborzathoz való nagyobb alkalmazkodás különbözteti meg. A Duna mentén a szabad telekelosztódású közönséges halmazfalu az általános. A szerb halmazfalvakban soros rendben épült házsorok vannak. Az útifalunak több formája van. Jellemzi az út két oldalán épült házsor. A vonzásos útifalu tengelye a főutca, amely szerves része az országútnak. Sűrűn előfordulnak a hegyvidék folyóvölgyeiben pl. Kárpátalján, a Turja- és Tarac-völgyében. Egyik változata az útifalunak a dunántúli dombsági kis útifalu. Prinz a völgy közelében települt zeg-zugos zsúfolt települést láncfalunak nevezi. A zárt útifalu a település központját képező főutcából áll. Ez a forma biztosítja leginkább a továbbfejlődést. Több város alaprajzában feltalálható, mint pl. Debrecen, Eperjes, Kassa stb. A főutca piaccá szélesedésével ez a település városformát kap, orsós vagy tompa piacutcás útifalu a neve. A „rynk” vagy négyzetteres formát német hospesek hozták Közép-Európába. A felsorolt formáktól lényegesen eltér a telepített, vagy szabályos falu, amelynek különböző típusai nagyszámban jelennek meg a török hódoltság alól felszabadult területeken. Az utak minősége ezt a formát is befolyásolja. Egyenes utak mentén szabályosabb falvak épülnek, útkereszteződésnél keresztforma falu keletkezik. Prinz vizsgálatai szerint három egymástól elkülönülő „alaktáj” van Magyarországon: az Alföldi-, a Felső-Magyarországi- és az Erdélyi-alaktáj. A településforma világosan megmutatja, hogy mely falvak élték át a török hódolt-

ságot. Prinznek e vizsgálatai érezhető hatással voltak a földrajzi irodalomra, de a településforma kérdésének megoldásához csak részben járultak hozzá. Maga is megállapítja, hogy a településforma megmagyarázásához a morfológiai képen kívül a hely kialakulásában szereplő minden tényezőt figyelembe kell venni.

Bátky Zsigmond kezdi meg az írott források adatainak a településföldrajzi kutatásban való felhasználását. Több értekezésében a települések keletkezésére, eloszlására, a nemzetségi szállástelepre és a dunántúli kis falura vonatkozólag jutott figyelmet érdemlő megállapításokhoz. Kimutatja a Csallóköznek és egyes dunántúli településeknek vizsgálata során, hogy a tatárjárástól megkímélt vidékek őrzik legtisztábban a régi települési rendet. Györffy István az Alföld településeinek, a parasztváros, kertsváros, hajdúváros és tanya kialakulásának kutatásában jutott értékes eredményekre.

Egy nagy terület összefüggő részletes településrajzi vizsgálatát Kogutowicz Károly Dunántúl és Kisalföld c. munkája tartalmazza, amely az általánosan ismerteken kívül több érdekes településformára hívja fel a figyelmet. Ilyen a szalagtelkes magyar település: széles főutca, középen patakkal, pl. Tác. A „csűrös” községekben a csűrök hosszú, zárt sorban falsort alkotnak, mint pl. Magyarpolány, Markó, Ajkarendek. Kialakulásuk a XVIII. századba nyúlik vissza. A pincetelepülés a bortermelő vidék (szőlőhegyközség) településformája, amelynek sajátos jeleget ad a község mellett elhúzódó u. n. pinceváros. Helyes magyarázatát adja a szer-es településnek, amelynél az udvarhelyek és házderekak egyetlen sort alkotnak. Az udvarhelyekről lenyúlik a kert és a gyümölcsös a patak völgyig, a szérűskert pedig az udvar fölött a fennsík felé az erdőig. A telekvégek-

ről minden irányba gyalogösvények vezetnek. A szeg-es településnek tipikus példái Göcsejben vannak. Ezek egy-egy családnak a települőhelyei. A berekhez közel a tetőn helyezkednek el, valamennyien apró, kisnemesi települések. Kogutowicz e műve hívja fel a figyelmet a légifelvételek fontosságára a településforma vizsgálatánál, amit később mások is sikerrel alkalmaztak.

A Tiszántúl gazdag tárháza a különböző települési formáknak. Megtaláljuk a szórt és zárt települést. A tanyatelepülés különböző formáit: az egyestanyát, sortanyát, bokortanyát, a szállást és a pusztát. Sajátos települései ezenkívül a majorok, csárdák, major- és szőlőhegy-községek. Gyakori a sugaras sorakozás útkereszteződéseknél; a keresztalak és az utcateres forma, pl. Fehérgyarmat. A centrális, bokros településeknél nem válik ki a főutca, az utcák gyakran villás elágazások. Bokros település pl. Karcag. Átmeneti típus a bokros és soros forma között Kúnhegyes, Kúnnagymadaras. A szabályos formák nélkülözik a morfológiai adottságokat, ilyeneket a Körös vidékén és a Maros síksági szakaszánál találhatunk, pl. Arad, Székudvar, Újkigyós. Soros falvak nagy számban vannak Szabolcs, Szatmár, Ugocsa vármegyében. Csoportos formák Szatmár, Bihar, Jász-Nagykún-Szolnok megyében. Sok szabályos formatípus van Arad és Csanád megyében. E formákban a gazdálkodási szempontok is érvényesülnek. A gyümölcs- és veteménytermelés kertváros településeket is hozott létre, amelyek formailag kevés önállóságot mutatnak.

A vázolt földrajzi szempontok figyelembevételével a történeti magyar falu megjelenési sorrendjét és települési formáit a következőkben tekinthetjük át. A vezérség-kori települések sátrakból álló rendszernélküli vándorfalvak voltak. A nemzetségi nyári-

szállás a tavasztól őszi szabadba széledő népség sátorlakása volt, amely a vadjáráshoz és a legelő kihasználásához képest gyakran változott. A halászóhelyeknél, folyók, lápok, tavak mentén fekvő téli szállások nagyobb állandóságot mutatnak. Körülöttük vizenyős rétek voltak, ahol az állatállomány tavaszig eltengődött. Alig beszélhetünk ezeknél még faluképről és települési formáról. A téliszállások körül rögződő mozgó falu sem mutat kezdetben kialakult rendet. Nincsenek szabályos házsorok, a házakat oda építik, ahol a talaj arra éppen alkalmas. Kerülik a vizes helyeket és felhúzódnak, a hátságokra. A nemzetségi birtokok téliszállásai a határ kialakulásával egyidejűleg rögződnek faluvá. Az első falvak apró szórványokból álló kistelepülések, ezeknek összeépülése hozza létre a nagyobb zárt települést.

A királyi váruradalmon és az egyházi és világi birtokokon a középkori magyar falunak színes csoportjai alakulnak ki a rögzítetlen apró településtől kezdve az egyházas és várközségig. Településformájukat a templom, a vár és a lakosság foglalkozása szabta meg. A síkvidéki állattartó és földműves falut művelés alá vont határ és ólas kertőv vette körül ellentétben a hegyvidéki faluval. A kettős települési forma, az állandóság és a változás, a tömörülés és a szétszéledés a kül- és belterjes elhelyezkedés, mint sajátos magyar megszállási forma mindvégig megmaradt. A várfalu kerítése és falai szűk helyre zsúfolták a lakosságot és az építkezést vertikális irányba terelték. A hegyvidék lábához érkező magyarság és a hegyoldalakon megjelenő idegen lakosság településformája az irtványközség volt. Magyarok, németek, oláhok, tótok és rutének egyaránt létesítenek az erdőben irtványokat, azzal a különbséggel, hogy a szláv és oláh lakosság magasabb

helyekre húzódik. Az irtványközségnek több formája volt. Az irtványok faluvá alakulása és annak berendezése a földes úrral való megegyezés alapján történt. A község betelepítését a soltész vagy kenéz végezte. Kezdetben csak az állatok számára ritkítják az erdőt és a legelő változásaihoz képest a nomád lakosság sűrűn felcseréli szálláshelyeit. Rendesen a sűrűbben lakott helyekről indultak ki és az irtványokkal felfelé haladtak. Az irtványok sokáig rendszertelen kis települések a hegyoldalakon, állandó zárt településsé csak hosszú idő múlva lesznek. Az irtványközségnek a hegyierdő legelőül szolgált, amit havasnak neveztek. A magyarság letelepedése és a nyugati keresztény életformákba való beilleszkedése után érkező kúnok falvai szétszórta kettős települések voltak és szintén a mozgó sátorszállásból jutottak el az állandó faluhoz. A középkorvégi települések két főcsoportba sorozhatók: az utcátlan és az utcás vagy soros települések. Az elsőhöz a halmazfaluk különböző csoportjai tartoznak. Jellemzi őket az utcanélküli összevisszaság és a telkek zsúfoltsága. Megalakulásuknak körülményei a népi társadalmi és gazdasági helyzettel vannak kapcsolatban. Soros vagy utcás települések inkább a síkvidéki nagy települések voltak; ilyenek a folyómenti és útmenti mezővárosok pl. Szeged, amelyet a középkori kútfők egyetlen hosszú utcából álló falunak tüntetnek fel. Ilyenek lehettek az Alföld nagyobb falvai és mezővárosai. Az árterületi községek a vizektől védett szigetek minden helyét kihasználták, ami kifejezésre jutott településformájukban. A gazdasági település típusa a kertesz falu volt, a gazda egyik telkén maga lakott, a másikon jószágállományát tartotta.

A török hódoltság megzavarta a települések természetes kialakulási sorrendjét, azoknak egy részét elsodorta és kényszerű településeket hozott létre. E

kornak a halódó falu mellett sajátos települési formái: a parasztváros, a hajdúváros és a palánkos település. A hódoltsági falu a kertesváros színvonaláról süllyedt a pusztuló magyarsággal együtt halódó kistelepüléssé. A jobb idöket látott kötemplom körül néhány düledezö ház állott, 20—30 vertfalu viskó, fogyó lakossággal, pusztuló határral. A parasztváros a környékén fekvö falvak pusztulásából jött létre. Lakossága szük belterületen zsúfolódott össze, amelyet köröskörül kertség, ólak és istállók öveztek. Településformát lakóinak foglalkozása szabta meg. Utcái a külterület felé a csorda számára kiszélesedtek. Török helyörség nem lakott bennük, várszerü erödítésük, katonai épületeik nem voltak. Ilyen volt Kecskemét, Cegléd, Nagykörös, Hódmezövásárhely, Makó stb. Jellemzö vonásuk a kis belterület, a nagy határ és a lakosság mezögazdasági foglalkozása. A hajdúváros a félig katona, félig polgári lakosságnak katonatelepe volt. Építésmódja a lakosság katonafoglalkozásához illeszkedett. Településformája a magyar várra emlékeztet. A magyar vár hármas övét: az óvárat, huszárvárat és latorkertet jelenti a hajdúváros belsövára, palánkja és kertsége. Szoboszló, Böszörmény, Hajdúnánás, Hatháza, Dorog, Polgár és Vámspércs nagyhatáru, kisbelterületü, szük helyre összezsúfolt városok. Települési formájuk védelmet biztosított anélkül, hogy a török várépítési tilalmába ütközött volna. A belváros közepén templomeröd állott örtonnyal, a löréses falakon át kapukon lehetett közlekedni. A kertségben voltak a hajdúk lovai és istállói. A kertség formájában a belsövárhoz igazodott, a beltelkeket egyformán osztották föl, mindegyikhez az árkon kívül szé-rüskert tartozott. A hajdúvárosok kerített jellege a hódoltság végéig tartott, ekkor a huszárváros berendezése gazdaságivá alakul át.

A palánkváros várból, váraljából, palánkból és a kapun kívüli külvárosból, a tabánból állott. A török élesen elkülönült a keresztény lakosságtól, a falakon belül a belső várban lakott. A kerítés és a várfalak szűk helyre zsúfolták a palánkváros lakóit. A vertikális építkezésmód városkülsőt adott még a kis helyeknek is. Keleti vonásokat kaptak a kaszárnyák, dzsámik, minaretek, fürdők és a török után vonuló balkáni kereskedők bazáraitól. Ilyenek voltak az összes ejalet- és szandzsákszékhelyek és a palánkkal bíró községek. Erődítésük, várak, palánkjuk a hódoltság végéig megóvta őket a pusztulástól, de a felszabadító hadjárat alatt éppen ez pecsételte meg sorsukat. Sok palánkváros elpusztult, vagy jelentéktelen faluvá süllyedt, egyeseknek várát a békeszerződések következtében kellett lebontani.

A török hódoltság megszűnésével kezdődő átalakulás során új településforma jelenik meg: a síkvidéki szabályos idomú vagy köralakú telepes nagyközség. A kamarai községek, katonai határőrvidékek és az uradalmak telepes falvai, sokkal több rendszert, tagoltságot, térarányt mutatnak a középkori falvaknál. E jobbára síkvidékeken épült falvak a térszíni formáknak nincsenek annyira alárendelve. Szabályos piac, széles utcák, megállapított helyre ültetett díszfák, kerítés és vízárok jellemzik az új telepítést, amelynek pihent határán gyorsan gyarapodott a lakosság. Az új településforma hatása a szomszédos területeken is érezhető. Az újkor egyik velejárója a védelmi jelleg megszűnése. A várfalakat lebontják és a kül- és belvárost összekapcsolják. Az egykori vártelepülés nyomai azonban nem tűntek el teljesen a települések alaprajzáról. Ugyanerre az időre esik a már említett tanyatelepülés is, amit az elpusztult falvak helyén a városból el nem érhető földek megművelése tett szükségessé. A tanya át-

meneti típusnak tekinthető. Nem zárt települési forma, de egyes csoportosulási központokon megvannak a lehetőségei a továbbfejlődésnek. A legújabbkori faluképet a városrendezések, vasútépítés, tagosítás stb. alakították. Sok község lélekszáma megnövekedett és új kirajzásokat hozott létre; más helyeken a növekvő város a szomszédos falut magábaolvasztotta.

A magyar falutelepülések két nagy csoportba tartoznak: a régi és az új, a szabályos és szabálytalan, a kis és nagy formatípusba. Az első csoportba tartoznak a település folytonosságát őrző, zsúfolt belterületű, szabálytalan alaprajzú, aránylag kislélekszámú középkori falvak. A másodikba a hódolt-ság után telepített, síkvidéki, szabályos idomú, nagylélekszámú községek.

A településformáknak a történeti fejlődésnek megfelelő beható vizsgálata részletkutatások hiányában ma még nehézségekbe ütközik. Az ezirányú kutatások értékes adalékokkal gazdagíthatják és módosíthatják eddigi ismereteinket.

V. FALVAINK TÁRSADALMI ÉS NEMZETISÉGI TÍPUSAI.

E fejezetben a történeti magyar falu kialakulását néhány olyan típus vázolásával szemléltetjük, amelyek a történelem folyamán a magyar falu megjelenési formái és a magyar nép politikai, társadalmi, nemzetiségi, gazdasági és kulturális életének szinterei voltak. E falutípusoknak egy-egy fejlődési mozzanata és jellegzetes vonása felismerhető a mai magyar falu képén és szervezetén. Bár az idők folyamán a faluképnek sok vonása elhomályosult, módosult és kölcsönhatások révén új formához jutott, mégis mindegyikből van valami a mai magyar faluban, amely sok vonatkozásban megtalálhatja őseit a leírt típusok valamelyikében. A hazai falutelepülések sorában a nemzetségi szállásról, a gyepüfaluról, a várközségről, az egyházasfaluról, az irtványközségnek magyar és nemzetiségi formáiról, a székely-, oláh-, rutén-, tót-, szász-, továbbá kún- és palócfaluról; a bányaközségről, a telepesközségről, a jobbágyfaluról és nemesfaluról és a falu legújabb alakulásairól fogunk megemlékezni.

A *nemzetségi szállás* az ősfoglaló birtokosok állandó szállásából alakult település. A törzsek föld és vérközösségben élő tagjai valóságos sátorfalut építenek a törzs vagy nemzetségfő sátra körül. Ne-

mek és ágak szerint helyezkednek el, a sátorfalut a szolgák nemezsátrai és faházai veszik körül, az állatok számára ólakat és karámokat építenek. E szállásoknak és a belőlük alakult nemzetségi falvaknak szervezete a vérségi kapcsolaton épült fel. A nemzetségi szállások és falvak az első foglaláskor megült területeken épültek fel. Nagy számban maradtak meg a Csallóközön, a Bakony-vidéken és a Dunántúl ellenségtől megkíméltebb területein. Apró kistelepülések, nevükben is őrzik az alapító családfő emlékét. A Szent István-féle szervezet meggyökerezésével kisebbségbe kerülnek a tiszta nemzetségi falvak a heterogén elemekből állókkal szemben. Az egymáshoz közel épült kis telepek az idők folyamán összeolvadtak és szabálytalan csoportos falvakká alakultak. A lélekszám növekedésével a nemzetségi szállásfalu a közeli és távoli vidékeken kirajzásaival új falvakat alkotott, amelyek megőrizték az anyaközség szervezetét. A nemzetségi településnek számos nyoma maradt fenn a helységnevekben, helyrajzi elnevezésekben, a falu igazgatásában és a néprajzi szokásokban. Erre emlékeztet pl. a rokoncsaládok hadak szerint való csoportosulása; a nemzetségek részvétele a falu igazgatásában; a szegek, szerek, végek, udvarterek képződése stb.

A *gyepűfalu* az országnak természetes határok és mesterséges torlaszok alkotta védelmi öve a gyeprü és gyeprüelve körül épült fel. Ezt az Aldunától a Kárpátokig húzódó erődítményt, hegy, erdő, tó, mocsár és földművek alkották. A törzsek szállásföldjei között a lakatlan területekből, homokpusztaságból, mocsarakból, erdőségekből álló választóvonal volt a belső gyeprü. Mindkettőnek alakja, kiterjedése a védelmi célokhoz és a megült terület változásaihoz alkalmazkodott. A gyeprüelve, a külső és belső gyeprü stratégiai rendeltetésükön kívül fontos részét

alkották az ország gazdasági rendszerének is. Az első gyepűvonal a honfoglalást követő években már készen állott, a második a XII—XIII. században alakult ki. A gyepűfalvak a határőrlakosság szállás-telepei voltak; nevük, fekvésük is felvilágosítást nyújtanak eredetükről. Feladatuk a kapuk őrizete és határvédelem volt. Sok gyepűfalu fontos erősséggé emelkedett. Gyepűfalu volt például a Morva völgyében Strázsa, a Kis-Kárpátokban Várör, Nagytapolcsánytól északkeletre Kolos, az Ipoly-völgyben Örhalom, a Sajó-völgyben Strázsa, a Bodrog mellett Ör, a Laborc-völgyben Örmező. Gyepűfalvak épültek a Munkács és Szolyva közötti gyepűkapunál, az Alsó-Szamosvölgyben és a Meszesikapunál a Kraszna- és Berettyó-folyók irányában. Számos gyepűfalu volt a Körösök völgyében, Erdélyben, a Rába és Rábca völgyében, az Alduna mocsarainál, a Fruska Gora vidékén, a Szlavoniai- és a Muraközi-erdőség között stb. A gyepűvonal változásai a települések pusztulásával és újak keletkezésével jártak együtt. A gyepű változásaival, megszűnésével, vagy áthelyezésével sok gyepűfalu megszűnt, elsorvadt, vagy az új gyepűhöz települt. A gyepű telepítésalakító hatása sok mai településen is megállapítható. A gyepűfalu nemcsak településformájában, hanem szervezetében is élesen elkülönült a többi falutól.

A várközség a gyepűfalu továbbfejlődése, kifejezetten védelmi célzatú település. Formáit a honfoglaláskori földváraktól kezdve minden korszakban megtaláljuk. Az erődítmény nagyobb számú lakosságot vonzott maga köré. Állandó szállások alakultak az itt talált földvárak és gyűrűk körül, mint pl. Csongrád, Zemplén, Szabolcs földvéra. A vidék megfigyelése céljából épített kilátó- és őrhelyekből vigyázó szállások keletkeztek, amelyek magukban

hordták egy-egy várfalu magvát. Így emelkedett vigyázószállásból várrá a kun betöréseknek kitett Beregi-síksággal szemben Kisvárdra. Az Árpád-korban várak zárják el és védik a legfontosabb útvonalakat és a vidékek bejáratait. A várak környékére telepített lakosság a vár körül teljesít szolgálatot. A tatárjárás után lesz a várfalu uralkodó települési forma. Nemcsak a királyi birtokokon épülnek várak és kastélyok, hanem a magánbirtokokon is. Ekkor épül fel a szervezetlen erdőbirtokon: Zólyomvár, Turóc-, Szepes-, Dés- és Kolozsvár. Főpapok építtetik Tátikát, Szigligetet; főúri várak voltak Valkó, Sólyomkő, Csáktornya, Lendva, Losonc stb. Nagy számban építtettek a jómódú nemesek is várakat és kastélyokat. Típusuk a terepviszonyokhoz simuló, harcászati szempontokat szolgáló hegyivár: nagy fallal, széles körüljáróval, ahonnan meglepetések ellen hatásosan lehetett védekezni. A várhoz suburbium (váralja), piac és vásárhely tartozott. Résztvesznek a várak építésében a váruradalmakon lakó népek is. A vár iparos és kereskedő lakosságot vonzott maga köré. A várpiac lüktető élet színtere volt. Több esetben a váraljai polgárságot a várfalak kibővítése után a várba költöztették. A középkori Magyarországon a vár katonai, gazdasági és közigazgatási központtá emelkedett. Nem volt uradalom vár vagy kastély nélkül. A várhoz több község tartozott, azoknak védelmet és megélhetést nyújtott. A szerényebb faluképző váraljai községek népe a vár körül a földet művelte és karbantartási munkát végzett. A hódoltságkori magyar várak hivatásuk magaslatán álltak. Településformájuk a hármassövezetű óvár, latorkert és huszárvárból álló úgynevezett magyar vár volt, amelyhez szintén több község tartozott. A török hódoltság után váraink megritkultak, az összelőtt, vagy lebontott várral együtt a község

is megszűnt vagy elsorvadt. A várgazdaságok gazdasági üzemekké alakultak. Számos vár várossá nőtte ki magát. A vártelepülés ma is felismerhető a városképben és a lakosság rétegződésében.

Az *egyházashely* vagy egyházasfalú magva valamely egyházi épület: a kápolna, monostor vagy templom volt. A legtöbb esetben a falu a birtokon emelt kápolna vagy monostor köré települt, de előfordult, hogy a birtokos a már kész településen építette fel a templomot. Az egyházashely nagyobb, gazdagabb, fejlettebb faluképű zárt település volt. Előmozdította az egyházasfalú fejlődését a törvény azon rendelkezése, hogy a falunak nem szabad eltávoznia templomától, továbbá az a forgalom, amit az egyházatlan falvak lakosságának idejárása jelentett. Az egyházasfalú helységnevei a védőszentnek, az egyház alapítójának nevét őrzik, vagy valami más egyházi vonatkozásra mutatnak. Pl. Szentdemeter, Klastromfalva, Monostor, Papegyháza, Apáca, Apátfalva, Püspöki. A kéttornyos templom gazdagabb településre vallott. Elpusztult egyházashelyeink nevét középkori oklevelek és a pápai tizedlajstromok őrzik. E településnek jellegzetes képe: dombon vagy feltöltött helyen épült tornyos templom kökerítéssel. A cimiterium (cinterem) a község első temetője volt, a lélekszám növekedése során a temető a templom mellől elköltözött. Az egyházashely elnevezés hosszú ideig rangjelző volt. Voltak egyházatlan községek és félegyházak, amelyek nem voltak önálló plébániák. Az egyházashely külön szervezetet alakított a községben: az egyházközséget. Az egyházközség gazdasági ügyeit a megyebíró intézte.

Az *irtványfalú* a későbbi középkor erdős települése volt. Amint láttuk, a váruradalom és magánföldesúr erdőbirtokain keletkezik. A birtokosok szívesen fogadják be az adót fizető vlach pásztorokat.

A telepítéssel megbízott soltész vagy kenéz népet toboroz össze és elkezd velük a kijelölt helyen az erdőritkítást. Az irtvány, vágás, fojtság, lehota és ohaba népe bizonyos ideig kedvezményeket, adómentességet élvez a földesúrtól. A falutelepítő soltészek vagy kenézek a megalakuló község bírái lesznek. A falvak kezdetben csak mozgó pásztorszállások, később sem zárt települések, hanem apró irtványokból álló szálláscsoportok. Hosszú idő telik el, míg a szállások körül legelő és művelés alá vonható faluhatár alakul. Az irtványközség földesúri beavatkozás és törvényes rendelkezés folytán lesz zárt településsé. Az irtványfalu kialakulásának körülményeiről és szervezetéről a soltész- és kenézlevél tájékoztat. Az irtványtelepülés az erdőborította székely, oláh, német, tót és rutén vidékeken egyaránt előfordul. Az irtvány először csak alakulási mozzanatot és települési formát jelent, később bizonyos fokú községszervezetet is. Az irtványfalu eredetét és alakulását számos helységnév őrzi, pl. Erdőfalva, Hétbükkfalu, Lucató, Körispatak, Tölgyes, Vágás stb.

A *székelyfalu* irtványokból alakult katonaközség. Jellegzetes jegyei a nemzetségi szervezet és a lakosság határőrfoglalkozása. Állandó települések alakulását és a határ művelését az irtványok szaporodása tette lehetővé. A föld közös nemzetségi tulajdon volt, amit később felváltott a falvak szerinti földközösség. A falu földbirtokát a legelők kivételével évente sorsolással mégpedig nyílvonással osztották ki művelésre. Innen származik a nyílföld elnevezés. A közbirtok mellett az irtványokból magánbirtok is keletkezett, ami az előkelők (primorok és lófők) kezén volt. A lakosság szaporodásával a szegényebbek azoknak a birtokain éltek mint „földönlakók”. A székelyfalu alapja a tízes, amely nemcsak települési, hanem katonai és gazdasági egység

is volt. Minden harcos egyenlő részt kapott a falu földjéből: beltelket, rétet és szántót. A tízesekből alakultak ki a falvak. A tízesnevek az első, eredeti helységnevek lehettek. A fejlődés további során a tízesek a falvak részei: tízesei lettek. A falu igazgatásában is érvényesült a nemzetségi és a határőr-szervezet. Nemek és ágak szerint viselték a katonai és polgári tisztségeket. A falvak székenként tömörültek. Udvarhely, Csik, Kézdi, Sepsi, Orbai, Maros, Aranyos, Gyergyó, Miklósvár és Kászsónszék hadnagyai és bírái álltak a széki igazgatás élén. A falvak igazgatásában a székek tisztviselői mellett a tízes-bírák és falutízesek is résztvettek, akiket a tízes tagjai választottak. Egyes falvak pl. Gyergyóalfalu, Csíkszentmihály közbirtokosságon alapuló önkormányzatot gyakoroltak. Falutörvényeket adtak ki, amelyek az erdőre, legelőre, nyílföldekre, a határ őrizetére, halászatra stb. vonatkozó rendelkezéseket tartalmazzak. Egyes helyeken a bírón és az esküdteken kívül a plébános és a mester (tanító) is részt vett a falu igazgatásában. A székely faluhoz a belterületen és a közvetlen határon kívül erdei határ, havaslegelő is tartozott, amelyre nézve szintén fennállott a tízes-rendszer. A tízes település nyomai sok helynévben felismerhetők, pl. Altíz, Feltíz, Középtíz, Felsőtízes, Háromtízes, Kotormánytízes stb.

Az oláhság első települései a XIII. század második felében tűnnek fel a Temes és Cserna folyóktól a Barcaságig és az Erdélyi havasoktól a Szamos és Körös felé húzódó területeken. A következő században Ung, Bereg, és Máramaros megye egyes részeibe is eljutnak. A déli részeken oláh kerületek alakultak. Beköltözésük inkább beszivárgás, mint telepítés útján történt; jelenlétükről sokszor csak utólag értesülnek a hatóságok. A magyarság vérvesztése lehetővé teszi a hódoltság alatt és után

néprajzi határuk előretolását. A XVIII. században a fanarióta uralom, a nyomasztó terhek és üldözés elől nagyszámú Havas-alföldi hegyi pásztor érkezik Krassó-Szörény, Oravica, Lugos és Mehádia vidékére. Az erdélyi oláhság az 1717-i éhínség miatt az Alföld felé bocsájt nagy rajokat Arad, Zaránd és Bihar megye elpusztult területeire. A hegyvidéki oláh falu irtványfalú volt. A síkságot megszálló oláhság életmódjában és foglalkozásában átalakul a környezethez. Településük az alföldi magyar faluképhez közeledett. Erdélyben két típusa volt az oláhfalunak: a havasi és havasalji falu. Sokáig rögzítetlen volt és apró irtványokból állott. A havasi falu házai szétszórtak, a falu gyakran több mérföldnyi területen fekszik. A hegyoldalakon tűnik fel egy-egy kalyiba és házcsoport, ember és állat együtt vannak. A ház körül irtották az erdőt, itt-ott nagyobb irtványok is keletkeztek. A szétszórt házcsoportokat a közigazgatás alakította községgé. Irtványaik századokon át nem mentek községszámba, valamelyik magyar faluhoz számították őket. II. József karhatalommal huzatta össze az oláh irtványfalvakat. Ekkor vesznek föl rendes faluformát. Kezdetben az Alföldön is faluról-falura vándoroltak, nehezen szokják meg az egyhelyben lakást, csak a földesúr és a vármegye sürgetésére rögződnek meg lakóhelyeik. Krassó-Szörény és Arad megyében a közbiztonság érdekében a hosszúra nyúlt falvakban az utak két oldalán kivágatják a fákat. Az elszórt házakat fejszével lerombolják és egymás mellett építetik fel, így a rendezetlen oláh faluból alsó- és felsőközségből álló zárt település keletkezik. A hegyi oláhfalu fa- és kőházakból áll, gyakori fedőanyaga szalma. Apró telkek, sovány szántóföldek, az erdő felé kisebb irtások alkotják a határt. Középület alig van, a központból álló templom és a parókia is sze-

gényes. Vegyes nyelvterületen a románok által lakott részt oláhfalunak nevezik, amely a központtól rendesen távolabb fekszik. A havasalji községben több a földművelő lakosság, ide a magyar hatások könnyebben eljutottak. A havasi lakosság főleg pásztorkodással foglalkozik. A falu bírása a rendesen más nemzetiségű kenéz volt, aki a nemesség sorába jutva gyakran a falut földesúri hatalom alá vette. Az oláh falu nem alakított ki önálló községi szervezetet, a balkáni hagyományok is gyorsan feledésbe mentek. A magyar közigazgatás szavai átmentek a román nép nyelvébe. A síkvidéki oláh falvak között vannak soros települések, a hegyvidékiek a kusza halmazfalu típusba tartoznak.

A *rutén falvak* is irtványokból keletkeztek, Ung, Bereg és Máramaros vármegye területén. Már a gyepű bomlása után szivárognak be kisebb szórványok. Nagyobb csoportokban a kincstár és a földesurak telepítik a XIV—XVII. században. A rutén telepek elszaporodása kapcsolatban áll a hegyi várak építésével és az erdő gazdasági kihasználásával is. A vár és a bánya körül tűnnek föl nagyobb számban a lehoták, vágások, ohabák stb. A települési formán és a falvak elhelyezkedési rendjén is meglátszik, hogy különböző időben keletkeztek. Lakóik a kenézek hívására jöttek, mint jobbágyok. A menekült verhovinai és korábban idetelepített ú. n. delisnyán rutén között szembeötlő kulturális különbség van. A telepes rutének zárt falutelepüléseket is alkottak. A menekültek minden rendszer nélkül építették fel kunyhóikat az arra éppen kínálkozó helyen. E szórványokból igen primitív, szakadozott falutelepülések keletkeztek. A verhovinai rutén kalyiba a kukoricás, vagy zabföld közepén épült fel, sokszor egy-két km-nyire laknak a legközelebbi szomszédtól. Utak hiányában a patak mentén bo-

nyolódik le a forgalom. Az irtások révén a község körül a román faluhoz hasonlóan 5—6 házból álló szórványok jelennek meg, amelyeket csak ösvény köt össze a faluval. A hegyoldali ruténfalu az utolsó lakott hely a határ felé. Az ilyen falvak a közlekedésből kiesnek, útjaik belevesznek az erdőségbe. Fatemplom, vályogház, ember, állat közös lakása, sovány termőföldek az ismertetőjegyei a rutén falunak.

A felvidéki *tót falu* nem sokban különbözik a rutén falutól. Az irtványközség jellegzetes vonásait mutatja. Sovány határa, kedvezőtlen fekvése nem kedvezett a fejlődésnek, de megóvta az ellenséges pusztítástól. A XVIII. században az Alföldre vándorló tót csoportok kedvezőbb viszonyok közé jutottak. A katolikus és luteránus hegyvidéki tót lakosság hozzásimul az új környezethez, alföldi mintára építi fel házait és veszi művelés alá földjeit.

Az erdélyi *szász falu* a középkori német település típusa. II. Géza alatt települ be a Nagyküküllő, Maros és Olt közti terület (Altland); majd Medgyes és Selyk környéke (Unterwalden). II. Endre alatt a Barcaság népesül be Brassó központtal; az északról jövők Beszterce és Radna körül szállottak meg. Az első telepések jobbára erdőirtásokban és folyóvölgyekben építik föl falvaikat, a későbbiek pusztuló magyar településeket is elfoglalnak. A szászok nem hoznak önálló települési formát magukkal, településeik a természeti adottságokhoz igazodnak. A falutelepülés a várostól legtöbbször csak terjedelemben különbözik. Településeik a hegyvidéken rendszeren patak völgyében létesülnek. A szász falu a hegy oldalára támaszkodva terül el a patak vagy országút két oldalán. A piac a falu központja, körülötte hasítják ki az egyenlő nagyságú telkeket. A főutca az országút mentén, vagy

a patak völgyén vonul végig, vele párhuzamosak a többi utcák, amelyeket keskeny keresztutcák kötnek össze. A piacon és főutcán laknak a gazdagabb polgárok, a később beköltözöttek távolabbra, külön utcában építik fel házaikat, az új résznek Neugasse a neve. A belső telekhez a határban szántó és legelő tartozik. A községnek közös birtoka is van, az ú. n. Freitum, amelyet évenként kiosztanak művelésre és belőle hasítják ki az új polgárok telkeit. A faluképen a dombon álló gót stílusban épült, kívül támasztópillérekkel megerősített templom uralkodik, amelynek méreteiben, berendezésében, építésmódjában a jómód és a védekezés jut kifejezésre. A tornyon lőrések vannak, a templomot kőfal övezi, amelyekből melléktornyok és sarokbástyák emelkednek ki. Várral bíró és falial körülvett településeik széki központokká, városokká alakultak. Az idegen települők elől a szász települések ridegen elzárkóznak. Igazgatásuk székek és falvanként történt. A XIV. század közepére kialakult a Hétszék és a Kétszék. Előbbihez a szebeni kerület székei, utóbbihoz Medgyes és Selyk tartozott. A szász falu szerves része volt a szász egyetemnek (Universitas Saxonum), az egész szász földet egybefoglaló szervezetnek. Igazgatása önkormányzat és képviselőlet alapján történt. A falu élén az évente választott vezető Hann vagy Richter állott; a papot is a falu választotta. A bíró mellett választott esküdtek is részt vesznek a község igazgatásában. A székbíróságba a község seniorokat és esküdtbírákat küldött. A területi kialakulás során a falu a várossal szemben alárendelt viszonyba került, a városok a falu felett joghatóságot szereztek. A székeket a városokról nevezték el. Az Andreanum (II. Endre kiváltságlevele) és a szász egyetem volt a szász falu fejlődésének legfőbb biztosítója.

A többi német településnek különleges típusa

nem alakult ki. A Szepességben kisvárostelepülések voltak; a falvak berendezése alig különbözött az erdélyi szász faluétól. A hódoltság utáni német települések csak szabályos formájukkal, fejlett gazdálkodásukkal tűnnek ki, egyébként tradícióhiányuk, heterogén lakosságuk folytán szervezettségben messze mögötte maradnak az erdélyi szász falunak.

A *szerb falu* a hódoltság pusztáin feltűnő földbevált kunyhótelepből a XVIII. században kiváltságos katonaközséggé emelkedett. A szerb határörköség nem állott vármegyei hatóság alatt, megerősödését előnyösen szolgálta az egyházi önkormányzat is. Kedvező helyzetük megsokszorozta lélekszámukat, településeikből új szállások rajzanak ki az Aldunától és Szávától észak felé.

A *kúnok* nemezsátraiinak és legelőfalkáinak megjelenésekor a magyarság települései már beilleszkedtek az európai kultúrtájba. A *kún falu* a vezérségkori kettős településhez mutat hasonló vonásokat. Településeik a magyarság által megszállatlanul hagyott homokos pusztákra, vizes legelőkre és elpusztult helyekre terjedtek ki. Nomád állattenyésztő életmódjuknak sajátos településformái a kún szállások. Települési rendjük állandó és mozgó szállásokból állott. Az állandó szállások, egy-egy nemzetség vagy család ülései, nagy távolságnyira voltak egymástól. Közöttük a pusztákon ideiglenes szálláshelyeket építettek. Egy egyszerű tákolmány, cserény vagy tanya elegendő volt a legelő csorda szemmeltartására. A XIV. század közepén több állandó szállásuk van. E szállások körül alakulnak ki a kún székek: Kolbászék, Halasszék, Mizseszék, Kecskemétszék, Berényszék, Szenteltszék és Hantosszék. A székvárostól, Halasszéktől É.-Ny. fekszik Fülöpszállás, Szabadszállás és Kúnszentmiklós. A kún szállások

kisebbitett másai a kúnok székvárosának. A Kis-Kún-ság legtöbb települése a török hódoltság alatt elpusztult és távoli vidékek lakosaival települt be. Majsza, Kiskőrös, Kecel, Izsák, Soltvadkert idegenből jött, de a kún környezetbe teljesen beilleszkedett, friss, élet-erős lakossággal népesült be. A Pest megye déli részén fekvő kún szállások teljesen elpusztultak, az északiakat inkább megkímélték a háború pusztításai. A kún falu sajátos településforma a falu és a mező-város között. A falu körüli lapályokon legelők és rétek, az egyik oldalán húzódó hátság szélén „szőlő-hegyek”, a partos részeken pedig tanyák vannak. A kúnok szállásaikat tavak közibe ékeltek és azokat vizenyős rétség vette körül. A távolabb eső partos helyek a későbbi művelés során szőlők és szántók lettek. A mai kún faluképben az ősi megszállás több vonása felismerhető.

A hazai mohamedán, bolgár, böszörmény, izmaelita lakosságnak is korán megkezdődött önálló közösségekben való szervezkedése. Szent László és Kálmán az izmaelita falvakban a keresztény magyar kultúra veszedelmét látták, ezért továbbterjedésüket szigorú törvényekkel megakadályozták. A böszörményfalvak lakosságukkal együtt beolvadtak a keresztény magyar falvakba. Önálló zsidó települések nem voltak, a zsidók számára Kálmán lakóhelyül a püspöki városokat jelölte ki.

A *palóc falu* a három kabar törzs területét népesítette be; a Mátra környékét, Gömör, Nógrád, Heves és Bars vármegyéket. Településterületükön a kis falutípus állandósult. A palócföld az ellenséges pusztításokat könnyen kiheverte, így sűrű lélekszámaival a magyarság gyűjtőmedencéje lett és népes rajokat bocsáthatott ki távolabbi vidékekre. Jellemzi a palóc települést a kis határ, zsúfolt belterület;

tanyatelepülés itt alig van. Sok az egyutcás patakmenti falu; a sűrűn beépült telkeken a házak között girbe-görbe közök futnak. A falu közepén álló templom magaslaton épült; körülötte kívül-belül vakolt faházak zsuppal fedve, csak újabban készülnek vert-faluak. Sok a kerítés nélküli telek, amelyen a család (had), tagjai több házat építenek, ezáltal ú. n. utcáudvar keletkezik, amely később szabálytalan utcává alakul. A palócfalu népe patriarchális szervezetben él, az ugyanazon családbbeliek hadat alkotnak. Egy-egy had kötelékébe több ugyanazon nevet viselő család tartozik, pl. Nagyvisnyón a Fónagy had kötelékébe 39. család. A hadhoz való tartozás erős vérségi kapcsolatot, véd- és dacszövetséget jelent. A fiúk és unokák nősülés után is az apai házban maradnak. A had élén a gazda áll, neki engedelmes-séggel tartoznak, ő intézi a had gazdasági ügyeit is, fontos szerepe van a gazdasszonynak is.

A *bányafalunak* a területén lévő érc vagy só ki-termelése adott kiváltságos helyzetet. A bánya biz-tosította a település folytonosságát, illetve annak kiújulását. A bányakiváltság a lélekszám megnöve-kedésének, ipari és gazdasági fellendülésnek volt a kiindulópontja. Sok bányafalu hamarosan városi rangra emelkedett. A falu a tárna alatt feküdt; a felhagyott vagy összeomlott tárnák tavakká alakul-tak. A bányaközség lakossága sajátos életformák között élt.

A felsorolt falutípusok a rendiség korában álta-lában két nagy csoportba tartoznak: nemesi vagy jobbágyfalvak voltak. A *nemesi (curialis) falu* a ne-mesi birtokból alakult ki. Jellemző vonását közbir-tokos nemes lakossága és a határnak részleges bir-tokközösségben való művelése alkotta. A falu egész határa a közbirtokos (compossessor) nemesek birto-

kában volt. A határnak csak a belterjes művelésre alkalmas részeit, a szántókat és réteket osztották fel; az erdőt, legelőt, nádist közösen birtokolták. A nemesi falvak kialakulása a XIII. században kezdődik. Mint apró települések tűnnek fel egy-egy ősi birtokon, vagy adományföldön, amint azt a birtokos, vagy alapító nevéhez kapcsolt háza, laka, fája, telepe, telke, hídja, ülése stb. helységnevek is mutatják. Kezdetben nem zárt település, csak egy-egy épület, szállás épül fel a birtokon. A birtokos-család udvarháza körül sorakoznak a jobbágyok és zsellérek hajlékai. Voltak kis és középnemesi falvak. A kisnemesi falvakban több nemescsalád lakott együtt. Ezekben a határnak a harmadik-negyedik nemzedékben bekövetkező felaprózódása nagyon lecsüllyesztette az életszínvonalat. A zsellér és jobbágy-nép más helyen is kénytelen volt munkát vállalni. Ugocsa megye településeinek $\frac{1}{4}$ része kisnemesi falu volt. A középnemesi falut kezdetben csak egy család birtokolta. Nyitra megyében még a középkor végén is csak 3—4 család osztozott a falu határán. A középnemesi falvakban nagyobb számban laktak zsellérek és jobbágyok, de nem alakíthattak külön jobbágyközséget, felettük is a nemesi község rendelkezett. A nemesi falu maga gondoskodott igazgatásáról. Önkormányzata volt, szabályrendeleteket adhatott ki. Ügyeit a közbirtokossági közgyűlés intézte, amelynek tagja minden compossessor (közbirtokos) nemes. A közgyűlés választotta a község előljáróságát, amelynek összetétele falvanként különbözött. Főnagy, felügyelő, annak helyettese és esküdtek intézik a község ügyeit. Tagjai még az előljáróságnak: a jegyző, gyám, pénztárnok, pusztai felügyelő, parasztbíró, éjjeli őr stb. Az egyházi földeket a templombíró kezelte. Az oklevelek őrzésére levéltárőrt (litterarus conservator) és melléje minden ágból egy

kulcsos atyafit választottak. A nemesi község (köz-birtokosság) tagjai semmiféle közadót nem viseltek, peres ügyeiket a vármegyei nemesi bíróságok intézték. A falu törvénye ellen vétőt a vármegyei törvényszék és annak felettes székei vonták felelősségre. A nemesi falu igazgatása a birtokos család fejének, illetve a közbirtokosoknak kezében volt. A compossessor nemesek a vármegyei életben is szerepet vittek. Földesúr és jobbágyság a nemesi falu szűk határai között egy sajátos külön életformát éltek. A nemesi község faluképe alig különbözött a jobbágyságtól. Legtöbbje egyházashely, a birtokos-család legidősebb tagja a templom kegyura volt. A közbirtokos nemesek saját kúriáikon élnek.

A falutelepülések túlnyomó része *jobbágyság* volt. Ez nem települési formát, hanem úrbéri kapcsolatot, a földesúri hatóság alatt élő jobbágynép szervezetét jelentette. A falu jobbágysága földesúri terheket: dézsmát, robotot (census, munera, servitium) viselt. A községnek földesúrához való viszonyát az urbárium, „a falu törvénye” szabályozta, amelynek rendelkezései döntően befolyásolták a lakosság sorsát. Életforma tekintetében a szegény zsellérfalutól a gazdag mezővárosig különböző fokozatok voltak. A jobbágyság 1514-i röghöz kötése megakadályozta a jobbágyság fejlődését és községi önkormányzat kialakulását. A jobbágyságnak az igazgatási hatáskörből csak annyi jutott, amennyit a földesúr engedélyezett. A jobbágyság élete egy-egy nagy uradalom keretében szemlélhető, ahol a földesúr gazdatisztjei által érvényesítette akaratát. A kormányzati hatáskör terjedelme falvanként változott, csak Mária Terézia urbáriumától óta van bizonyos nyoma az általános szabályozásnak. A falut a bíró, a jegyző és az esküdtek igazgatják. A földesúrnak hármasság jelölési joga volt a bírói tiszt-

ségre, a jegyzőt és esküdteket szabadon választhaták. A bíróság kezdetben jövedelmet is hozó megfizettetés volt, de később teher lett, húzódoztak annak elvállalásától. Voltak féléves és negyedéves bírák is. A jegyző a falusi nép írástudó tanácsadója és az írásbeliség intézője volt. A jobbágyfalunak hatásköre a benne lakó nemességre és annak birtokaira nem terjedt ki. Az elsőfokú bíraskodást az úriszék gyakorolta. Tagjai voltak: a földesúr gazdatisztje, meghívott birtokosok, a szolgabíró és esküdtek. A jobbágyfalu szabályrendeletet nem alkothatott. Kötelességei közé tartozott a házi és hadiadó fizetése a földesúr ellenőrzése mellett. Települési formáját a térszíni formák szabták meg. Gyakori építőanyaga volt: a vályog, patics, fa és a nád. A jobbágyfalu félbenmaradt, szegényes település volt. Legtöbbje meg volt fosztva minden fejlődési lehetőségtől. Alá volt rendelve a földesúri akaratnak, amely sokszor a település helyét is megváltoztatta. A falukép a vidék és a lakosság viszonyaihoz képest változott. A szegényebb falvak gyakran templomukat is vályogból és fából építették. A jobbágyfalu jellemző háztípusa volt a kerek, kis parasztkunyhóhoz hasonlító hordozható faház, amely lehetővé tette a jobbágyság költözködését.

A rendiség megszűnésével eltűntek a válaszfalak a nemesi és a jobbágyfalu között. Az idők folyamán a leírt falutípusok is változtak, keveredtek és közeltek egymáshoz. Egyesek új formákba olvadtak, de teljesen nem tűntek el, körvonalaik vagy egy-egy fejlődési fokuk a mai falu képében is megmaradtak. A szemünk előtt folyó falualakulásnak a kertészfalu, nyaralótelep, tanyaközség és az eszmei falu a jellemző példái. A két utóbbi falu nélküli falu, vagyis csak községi szervezet a község lényeges jegyei nélkül. A tanyaközség nem zárt falutelepülés. Az

eszmei község pedig sajátos uradalmi községsszervezet. Csak az uradalom személyzete lakhatik benne és annak a szolgálati viszony megszűnése után el kell hagynia a községet. A kiegyezés után az 1886: XXII. t. c. (községi törvény) a magyar falut a kis és nagyközségek kategóriáiba sorozta.

IRODALOM.

A magyar falu településtörténetének nincs megfelelő összefoglalása, sem bibliográfiája. A magyar falu kialakulásáról adott áttekintésünk éppen ezért sok nehézségbe ütközött megfelelő részletfeldolgozások hiányában. Jelen kis összefoglalást olyan vázlatnak tekintjük, amelynek egyes részletei a további kutatások során új megvilágításba kerülhetnek és módosulhatnak. Régebbi történetírásunkban néhány értékes forráskiadványon kívül alig hivatkozhatunk módszeres településtörténeti feldolgozásokra. Nem minden terület és nem minden korszak van jelentőségéhez mérten feldolgozva. A „*Magyarország vármegyéi és városai*” című sorozatban megjelent munkák különböző értékűek. Azokban és más monográfiákban is a településtörténeti rész háttérbe szorult a politikai előadással szemben. A régebbi irodalomban az *Okmánytárak* és a *Magyar Törvénytár* kötetein, továbbá *Schwartner Márton*, *Fényes Elek*, *Acsády Ignác*, *Thirring Gusztáv* stb. statisztikai művein kívül különösen *Csánki Dezső*: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában, I-IV.; *Ortvay Tivadar*: Magyarország régi vízrajza, u. a.: Magyarország egyházi földleírása a XIV. sz. elején; *Rupp Jakab*: Magyarország helyrajzi története, *Lipszky Reperatoriuma*, *Vályi András*: Magyarországnak leírása és *Magyarország helyiségeinek 1773-ban készült hivatalos összeírása* stb. azok az összefoglaló munkák, amelyek a magyar falu településtörténetére vonatkozólag adatokat tartalmaznak.

Az újabb irodalomban a falu településére sok alapvető megállapítást és új szempontokat nyújtott *Mályusz*

Elemér: Turóc megye kialakulása, Bp. 1922. című műve. Ezenkívül több kérdés megvilágításához járultak hozzá: *Holub József*: Zala megye története a középkorban, Pécs, 1929; *Szabó István*: Ugocsa megye, Bp. 1938; *Fekete Nagy Antal*: A Szepesség területi és társadalmi kialakulása c. művei. Sok új megállapítást tartalmaz a vonatkozó bő irodalom felhasználásával a magyar falu településére is a *Hóman-Szekfű*: Magyar Történet. A falu közigazgatásának alapkérdéseit *Erekly István* világította meg Közigazgatási reform és a nagyvárosok önkormányzata c. művében. (Statisztikai Közlemények, 67. k.) Értékes összefoglalás településtörténeti szempontból is *Bierbauer Virgil*: A magyar építészet története, Bp. 1937. A történelmi magyar faluról új eredményeket hoztak a Dománovszky Sándor által szerkesztett: *Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez*, továbbá a *Település és népiségtörténeti értekezések*; a *Német filológiai dolgozatok*, *Deutsch-Ungarische Heimatsblätter*, *A Föld és Ember*, *Földrajzi Közlemények*, valamint a *Szegedi Acta*, és *Álföldkutató*; a *debreceni Tisza István Tudományos Társaság Honismertető Bizottságának* és a pécsi egyetem Történelmi és Földrajzi Intézetének kiadványai.

Az említett műveken kívül betűrendben soroljuk fel azokat a munkákat, amelyek tanulmányunkhoz adatokat szolgáltatnak vagy a magyar falu kutatásával kapcsolatban figyelembe jönnek. Felsorolásunkban helyszűke miatt teljességre nem törekszünk; az egyes falu és városmonográfiák közül csak a legjellemzőbbeket említjük meg. Ezek a következők: *Albert Ferenc*: Heves m. leírása; *Balási F.*—*Szederkényi I.*: Heves m. története; *Balázs Éva*: Kolozs megye kialakulása (Bp. 1939); *Balla Gergely*: Nagykőrösi Krónika (Kecskemét, 1856); *Banner János*: Szeged települése; *Barcsa János*: Hajdúnánás története (Debrecen, 1900); *Bátky Zsigmond*: Telep és községformák hazánkban; u. a.: Néhány vonás Komárom megye településtörténetéhez (Föld és Ember, 1923); u. a.: Néhány vonás Fejér megye népességének tömörüléséhez (Földrajzi Közlemények, 1918); *Bodor Antal*: A falu megismerése (Bp. 1934); *Bonkáló Sándor*: A magyar rutének (Budapest, 1920); *Békeffy Remig*: Veszprém környékének egyházai és várai

a középkorban; *Bunyitay Vince*: A váradi püspökség története (Nagyvárad, 1883); *Borovszky Samu*: Csanád megye története, I—II. (Bp. 1896); *u. a.*: Borsod megye története; *Dömötör Lajos*: Kecskeméti tanyai települések; *Domanovszky György*: A jobbágyság élete (Magyar Művelődéstörténet, II.); *Éble Gábor*: A báró Harruckern és Károlyi család; *Endes Miklós*: Csik-Gyergyó-Kászonszék története (Bp. 1938); *Eperjessy Kálmán*: Kézirati térképek Magyarországról a bécsi levéltárakban; *u. a.*: Város-történet az utcanevekben; *u. a.*: A települési rend bomlása (Magyar Művelődéstörténet, III.); *Fodor Ferenc*: Egy palóc falu életrajza; *Fügedi Erich*: Nyitra megye betelepülése (Bp. 1938); *Galgóczy Károly*: Pest vármegye monografiája (Bp. 1898); *Gesztelyi Nagy László*: A magyar tanyarendszer kialakulása; *Gyárfás István*: A jászkúnok története, I—IV.; *Györffy István*: Az alföldi tanyák; A nagykún tanya; Az alföldi kertes városok; Hajdúszoboszló települése; *Haan Lajos*: Békés vármegye története; *Herbert János*: Jászárokszállás; *Hornyik János*: Kecskemét város története; *Hunfalvy Pál*: Az oláhok története; *Gönczy Lajos*: Göcsej; *Iczkovits Emma*: Az erdélyi Fejér megye a középkorban (Bp. 1939); *Iványi Béla*: Gönc szabadalmas mezőváros története; *Jakab Elek*: A királyföldi viszonyok (Pest, 1871); *Juhász Kálmán*: A csanádi püspökség története, I—IV; *u. a.*: Die Stifte der Tschanader Diözese im Mittelalter (Münster, 1927); *Kalmár E.*: A Tiszántúl településformái (Szeged, 1932. Kézirat); *Karácsonyi János*: Békés vármegye története, I—II. (Gyula, 1896); *u. a.*: Halavány vonások hazánk Szent István-kori határaihoz; *Károly János*: Fejér megye története; *Kertész Manó*: A magyar helynévadás történetéből (Bp. 1939); *Kniezsa István*: Magyarország népei a XI. században (Szt. István emlékkönyv); *Kismarjai Konrád Emil*: Harruckern János és telepítése; *Kis István*: A magyar tanyai közigazgatás; *Kogutowicz Károly*: Dunántúl és Kisalföld, I—II.; *Könyöki János*: Középkori várak; *Kövér Fidél*: A Hanság; *Kring Miklós*: Magyarország határai Szent István korában; *u. a.*: Kún és jász társadalmeelemek a középkorban; *Laky Dezső*: Népesedéspolitika (Bp. 1933); *M. Császár Edit*: A hajdúság kialakulása és fejlődése (Debrecen,

1932); *Mályusz Elemér*: A magyarság és nemzetiségek Mohács előtt (Magyar Művelődéstörténet, II.); *u. a.*: A helytörténeti kutatás feladatai; *Márki Sándor*: Arad m. és Arad város története, I—II.; *Mendöl Tibor*: A megtelepülés formái (Magyar Művelődéstörténet, I.); *Mezősi (Metzner) Károly*: Kiskúnfélegyháza határtörténete (Kkf, 1932); *Mikó Imre*: Az erdélyi falu és a nemzetiségi kérdés (Kolozsvár, 1932); *Lehóczky Tivadar*: Bereg megye monografiája (Ungvár, 1881); *Moór Elemér*: Westungarn im Mittelalter im Spiegel der Ortsnamen (Szeged, 1936); *Müller, Georg*: Das Deutschtum und die Sekundäre Sidlungen in Siebenbürgen (Nagy-szeben, 1929); *Nagy Szeder István*: Kiskunhalas története; *Fekete Nagy Antal*: A település képe (Magyar Művelődéstörténet, II.); *Báró Orbán Balázs*: A székelyföld leírása, I—VI.; *Ortutay Gyula*: Magyar népismeret (Bp. 1937); *Ortvay Tivadar*: Temes vármegye és Temesvár története; *Palugyay Imre*: Békés, Csanád és Hont megye leírása (Bp. 1851); *Pesty Frigyes*: Magyarország helynevei (Bp. 1888); *u. a.*: A Szörény megyei hajdani oláh kerületek; *Prinz Gyula—Teleki Pál*: Magyar Földrajz (Magyar Föld, Magyar Faj, II.); *Prinz Gyula*: Magyarország települési formái (Budapest, 1922); *Reizner János*: Szeged története, I—IV.; *Reiszig Ede*: Gömör vármegye története; *Salamon Ferenc*: Magyarország a török hódítás korában; *Simkó Gyula*: Nyíregyháza és tanyáinak települése; *Sinkovics István*: Élő és halott falvak (Bp. 1934); *Sóvágó Gábor*: Hajdúböszörmény szociográfiája (Debrecen, 1939); *Schmidt, Henrik*: Das Deutschtum in Rumpfungarn; *Schilling Rogér*: Dunakömlöd és Németkér; *Szabó Kálmán*: Az alföldi magyar nép művelődéstörténeti emlékei (Bp. 1938); *Szabó T. Attila*: Dés helynevei; *u. a.*: Nires-Szásznyires; *u. a.*: A helynévgyűjtés jelentősége és módszere, viszonyai a XIII—XX. században; *Szádeczky Kardos Lajos*: A székely nemzet története és alkotmánya (Budapest, 1927); *Szentkláray Jenő*: Mercy C. Fl. kormányzata a temesi bánságban (Budapest, 1909); *Szeremley Samu*: Hódmezővásárhely története; *Szűcs István*: Debrecen város története; *Tagányi Károly*: Gyepü és gyepüelve; *u. a.*: Erdészeti

oklevéltár; *u. a.*: Szolnok-Doboka megye monografiája; *Takáts Sándor*: Rajzok a török világból; *Tatai Molnár Magdolna*: A jászok és kúnok története (Szeged, 1937); *Tamás Lajos*: Az erdélyi oláhság (Bp. 1936); *Teutsch, J.*: Die Geschichte der Siebenbürger Sachsen (Nagyszeben, 1899); *Toóth János*: Halas monografiája (Nagykőrös, 1861); *Újszászy Kálmán*: A falu (Sárospatak, 1936); *Úrhegyi Emilia*: Turóc megye helynevei (Budapest, 1939); *Várady F.*: Baranya multja és jelene; *Virág Rózsa*: Magyar helységnevek eredete (Szeged, 1930); *Weis István*: A magyar falu (Bp. 1931); *Viczián Kálmán*: A községi település és a tanyarendszer; *Vonház István*: A Szatmár megyei német telepítés; *Weidlein János*: Elpusztult falvak Tolnában és Baranyában (Bp. 1934); *u. a.*: A dülönévkutatás történeti vonatkozásai (Századok, 1935); *Zoltai Lajos*: Települések, egyházas és egyházatlan falvak (Debrecen, 1925); *Zsilinszky M.*: Szarvas város története; *u. a.*: Csongrád megye története (Bp. 1898).

TARTALOM.

	Lap
I. A falu településtörténetének kutatása	5
II. A falu az ország településtörténetében.	19
III. Helynevek	32
IV. Falukép	46
V. Falvaink társadalmi és nemzetiségi típusai	57
Irodalom	75